

Ρόη Παναγιωτοπούλου*

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΣΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μόλις κατά τους τελευταίους μήνες άρχισαν να καταμετρώνται και να δημοσιοποιούνται τα πρώτα σημάδια ύφεσης της εθνικιστικής έξαρσης,¹ που ξεκίνησε από το 1991 και τροφοδότησε, μέχρι πρόσφατα, σχεδόν καθημερινά τον ελληνικό Τύπο σχετικά με την κρίση στα Βαλκάνια γενικότερα και τις διπλωματικές σχέσεις της χώρας μας με την πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ). Πράγματι, το Μακεδονικό ζήτημα,² κυριάρχησε

* Επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

** Ευχαριστώ τον συνάδελφο και φίλο Αντόνη Αρμενάκη για την πολύτιμη βοήθειά του κατά τη στατιστική επεξεργασία των στοιχείων, καθώς και τον Συριανό φίλο μου Δημήτρη Κυπραίο, πρόεδρο, υπεύθυνο Βαλκανικής πολιτικής στο ΥΠΕΞ, για τις συζητήσεις μας περί βαλκανικών και άλλων θεμάτων.

1. Για πρώτη φορά, τον Μάρτιο του 1996, δημοσιεύονται αποτελέσματα από δημοσκόπηση που παρουσιάζει μεταστροφή της αθηναϊκής κοινής γνώμης στο θέμα της ονομασίας της ΠΓΔΜ. Σύμφωνα λοιπόν με τα αποτελέσματα, ποσοστό 69,4% των ερωτωμένων αποδέχεται πλέον συμβιβασμούς όσον αφορά την ονομασία, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος να ονομαστεί το γειτονικό κράτος «Δημοκρατία της Μακεδονίας». Πρβλ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 17.3.1996, και *Ελευθεροτυπία* 18.3.1996.

2. Στο κείμενο αυτό ο όρος «Μακεδονικό ζήτημα» αναφέρεται στις πρόσφατες διαφορές της Ελλάδας με το όμορο κράτος προς βορράν, που μέχρι τη διάλυση

στην ειδησεογραφία και αποτέλεσε πρωτοφανή πόλο συσπείρωσης της πλειονότητας των πολιτών ασχέτως πολιτικών παρατάξεων. Την ομόθυμη αυτή αντιμετώπιση ακολούθησε σύσσωμος ο Τύπος, κυβερνητικός και αντιπολιτευόμενος. Η στάση του Τύπου, καθώς και των άλλων ΜΜΕ, άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στην πληροφόρηση του κοινού και συνέβαλε στην κινητοποίηση πρωτόγνωρων αποθεμάτων από εθνικιστικά συναισθήματα, με αποτέλεσμα, συχνά, να υπερδραματοποιούνται τα γεγονότα, να δημιουργούνται πρωτοφανείς εντάσεις, να εκτοξεύονται οξύτατες επιθέσεις με δημόσιες απειλές για κυρώσεις και κοινωνική απομόνωση όλων όσων τόλμησαν να διατυπώσουν αντίθετη άποψη. Εντάσεις, που όπως είναι φυσικό, καθιστούν ανέφικτη οποιαδήποτε ψύχραιμη ανάλυση της κατάστασης και ταυτόχρονα απομακρύνουν τη δυνατότητα διατύπωσης και αποδοχής ορθολογικών επιχειρημάτων.

Στόχος του άρθρου αυτού είναι να περιγράψει εν συντομία τους τρόπους μετάδοσης της ειδησεογραφίας που αφορούν το Μακεδονικό και αναφέρονται στο χρονικό διάστημα από τον Δεκέμβριο του 1991, όταν ανακοινώνεται η απόφαση των κατοίκων της Ομόσπονδης Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας να συστήσουν ανεξάρτητο έθνος-κράτος με το όνομα Δημοκρατία της Μακεδονίας και τίθεται για πρώτη φορά σε επίπεδο Υπουργικού Συμβουλίου το αίτημα αναγνώρισης του νέου κράτους, μέχρι τον Απρίλιο του 1993, όταν το κράτος αυτό αναγνωρίζεται από τον ΟΗΕ με την προσωρινή ονομασία Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας.

της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας ονομαζόταν Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας, και όχι στις συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων που έλαβαν χώρα στην περιοχή κατά το παρελθόν. Στην καθημερινή χρήση της γλώσσας, τόσο των ΜΜΕ όσο και της επίσημης πολιτικής, το θέμα αναφέρεται ως το πρόβλημα των «Σκοπίων». Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται η προσωρινή ονομασία του κράτους αυτού όπως καθιερώθηκε από τον ΟΗΕ, δηλαδή ΠΓΔΜ (ή με τα λατινικά αρχικά FYROM). Σχετικά με την ιστορική εξέλιξη του Μακεδονικού ζητήματος και τις διάφορες εθνικές διενέξεις, πρβλ., μεταξύ άλλων, τα βιβλία: Ζ. Καστελάν, *Η ιστορία των Βαλκανίων, 14ος-20ός αιώνας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1991· Ι. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονιμάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Αυτική Μακεδονία 1941-1944*, τόμοι α' και β', εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1995, Μ. Κοπά, *Μία εύθραυστη Δημοκρατία. Η πράξη Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1994· F. Thual, *Les conflits identitaires*, édition Ellipse, Paris, 1995.

Επιπλέον, το παρόν κείμενο αποσκοπεί, κατ' αρχήν, να εξετάσει την πολιτική ρητορεία που συνέβαλε στη συγκρότηση κωδίκων επικοινωνίας, οι οποίοι χαρακτηρίζουν με συμβολικό τρόπο τον εθνικό «εαυτό» και τον εθνικό «άλλο» και, κατά δεύτερο λόγο, να αναλύσει την κατασκευή και τη χρήση στερεότυπων αντιλήψεων που παγιώνουν την επιχειρηματολογία σχετικά με το Μακεδονικό και δημιουργούν σταθερούς και ανθεκτικούς στο χρόνο επικοινωνιακούς «δεσμούς» μεταξύ της εφημερίδας και του αναγνώστη.

Επίσης, υποστηρίζεται η άποψη ότι ο υπερτονισμός και η δραματοποίηση του Μακεδονικού ζητήματος για μακρό χρονικό διάστημα, από όλα ανεξαιρέτως τα ΜΜΕ, καθώς και η στείρα επανάληψη εθνοκεντρικών στερεοτυπικών επιχειρημάτων, ασχέτως των διεθνών πολιτικών εξελίξεων, ώθησε τις εφημερίδες να εγγραφούν σ' έναν μονοδιάστατο σχολιασμό των γεγονότων που:

- δεν παρείχε την ευελιξία και το κατάλληλο ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο για να κατανοηθούν και να αξιολογηθούν οι εξελίξεις στη διεθνή πολιτική,
- ανάγκασε τους αρθρογράφους να επαναλαμβάνονται με συνέπεια να προκαλέσουν κόπωση, απογοήτευση και βαθμιαία αδιαφορία στους αναγνώστες που αποστασιοποιήθηκαν και έβγαλαν πιο γρήγορα τα «δικά τους» συμπεράσματα,³ και
- δημιουργώντας έναν άκαμπτο εθνοκεντρικό δημόσιο λόγο και ένα εν πολλοίς αρραγές εθνοκεντρικό μέτωπο, επηρέασαν καθοριστικά τους χειρισμούς της εξωτερικής πολιτικής. Η κυβέρνηση

3. Για την εξεταζόμενη περίοδο δεν υπάρχουν έρευνες που να καταμετρούν τις αντιδράσεις του κοινού σχετικά με τις εξελίξεις στο Μακεδονικό και τις επιδράσεις που άσκησαν τα ΜΜΕ. Ενδεικτικά, αναφέρονται ορισμένες τάσεις που καταγράφονται σε δημοσκοπήσεις οι οποίες χρησιμοποίησαν διαφορετικές μεθοδολογικές προδιαγραφές και δείγματα, και γι' αυτό τα στοιχεία δεν είναι ειθέως συγκρίσιμα. Το Μάιο του 1992, το 60,2% του συνόλου των ερωτηθέντων θεώρησε ως το πιο σημαντικό πρόβλημα της εξωτερικής μας πολιτικής το Μακεδονικό, ενώ το 1994 το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε σε 20,5%. Το Δεκέμβριο του 1992, το 38,8% του συνόλου των ερωτηθέντων αξιολόγησε ως ευέθυνες για την πολιτική σχετικά με το Μακεδονικό όλες τις κυβερνήσεις. Αντίθετα, τον Ιανουάριο του 1994, το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε σε 69,6%. Πρβλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Ο Τύπος και το Μακεδονικό ζήτημα: ενημέρωση και επιδράσεις», στο *Η κατασκευή της πραγματικότητας και τα ΜΜΕ, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Απρίλιος 1996, Αθήνα (υπό έκδοση), και MRB, έρευνα τάσεων, Μάϊος και Νοέμβριος 1992, ICAP, *Ελευθεροτυπία*, 14.12.1994, ΑΛΚΟ-ΜΑΡΤΕΛ, *Καθημερινή*, 23.1.1994.

έδρασε με κύριο μέλημα το «πολιτικό κόστος» και τις «εσωκομματικές αντιπαραθέσεις», ενδίδοντας στις στερεότυπες, ελληνοκεντρικές αντιλήψεις και δευτερευόντως εκμεταλλευόμενη τις ευκαιρίες που προέκυψαν από τις διεθνείς διαπραγματεύσεις και εξελίξεις όσον αφορά την κρίση στα Βαλκάνια.

2. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ

Είναι πλέον κοινά αποδεκτό ότι τα ΜΜΕ, όσον αφορά την αναμετάδοση των γεγονότων, αφενός, κινούνται μέσα σε συγκεκριμένα ερμηνευτικά πλαίσια, τα οποία καθορίζονται από μια σειρά πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων, και, αφετέρου, επηρεάζονται από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες δρουν. Είναι λοιπόν φυσικό ότι τα ΜΜΕ, και κατ' επέκτασιν ο Τύπος, δεν αντανακλούν απλώς την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελούν έναν από τους παράγοντες που την ορίζουν και τη συγκροτούν.⁴

Η συγκρότηση της εικόνας του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου» καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που επικρατούν στη δεδομένη χρονική περίοδο και στις δεδομένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες μιας χώρας. Όπως έχει ήδη λεχθεί από τον Walter Lippmann, τα στερεότυπα λειτουργούν ως «μία τακτοποιημένη, περισσότερο ή λιγότερο συμπαγής εικόνα του κόσμου, στην οποία έχουν προσαρμοστεί οι συνήθειές μας, τα γούστα μας, οι δυνατότητές μας, οι βολές και οι ελπίδες μας.»⁵ Αποτελούν λοιπόν επιλεκτικές, αυτοεκπληρούμενες προφητείες που στο σύνολό τους συνθέτουν μία μερική και ανεπαρκή αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας.

4. Σχετικά με την προβληματική, πρβλ., μεταξύ άλλων, τα δημοσιεύματα των, Tony Bennet, «Media, 'Reality', Signification», στο *Culture, Society and the Media*, ed. by M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran, J. Woolcott, Methuen, London, 1982, σ. 287-308· Klaus Merten, «Evolution der Kommunikation», στο K. Merten, S.J. Schmidt, S. Weischenberg (Hrsg.), *Die Wirklichkeit der Medien*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1994, σ. 141-162· Denis McQuail, *Mass Communication Theory. An Introduction*, 3d edition, SAGE Publications, London, 1994, σ. 61-93· Niklas Luhmann, *Die Realität der Massenmedien*, 2. erweiterte Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996.

5. Walter Lippmann, *Κοινή γνώμη*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1988, σ. 94.

Η κατασκευή στερεοτύπων είναι μία διαδικασία κατηγοροποίησης, δηλαδή μία δημιουργία μεγάλου αριθμού καταλόγων από θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά και αντιλήψεις, που βοηθούν το υποκείμενο να κατασκευάζει ταξινομητικά σχήματα, που, σε γενικές γραμμές, έχουν ως στόχο να αναπαριστούν την εξωτερική πραγματικότητα, μολοντί συχνά αναφέρονται σε μία επιλεκτική ή απλοποιημένη εκδοχή της πραγματικότητας. Η κατασκευή στερεοτύπων είναι «αναγκαίο κακό» που προκύπτει από το γεγονός ότι η ιδανική κατάσταση, στην οποία βασίζονται οι ατομικές προσδοκίες, κυριαρχείται από τους εσωτερικούς περιορισμούς της ανθρώπινης ψυχικής λειτουργίας που δημιουργεί την αναγκαιότητα να βρεθούν τρόποι υποκατάστασης της τάξης και της εποπτείας της πραγματικότητας. Συνεπώς, είναι προϊόντα γνωστικής διαδικασίας με στόχο να αποδώσουν ιδιότητες ή/και χαρακτηριστικά σε διάφορα άτομα στη βάση της ένταξής τους ή όχι σε μία κοινωνική ομάδα. Με άλλα λόγια, είναι η κατασκευή του «δικού μας» σύμπαντος και όλων εκείνων που ανήκουν σ' αυτό σε αντιδιαστολή προς όλους εκείνους που δεν εντάσσονται και αποτελούν τον «άλλο», τον «ξένο», τον «εχθρό». Ο χώρος του άλλου είναι άγνωστος και ενδεχομένως εχθρικός γιατί είναι πιθανό να διακυβεύονται σημαντικές κατακτήσεις του υποκειμένου, ενώ ταυτόχρονα χάνεται η γοητεία του οικείου, του φυσιολογικού, του αξιόπιστου. Εκείνος που αρνείται είτε τις ηθικές μας κρίσεις είτε την εκδοχή μας για τα γεγονότα είναι ξένος κι επικίνδυνος.⁶

Η ηθικοποιημένη και κωδικοποιημένη αναπαράσταση των γεγονότων που αποτελεί τον πυρήνα και το πρότυπο των στερεοτύπων καθορίζει ποιο σύνολο γεγονότων θα αντιληφθούμε και κάτω από ποια αντίληψη θα τα εξετάσουμε. Σ' αυτή τη διαδικασία αναπαραστάσεων θα πρέπει να αναζητηθεί η αιτία που, ακόμα και με την καλύτερη θέληση στον κόσμο, η πολιτική των ειδήσεων ενός μέσου τείνει να υποστηρίζει την πολιτική της ομάδας που διευθύνει το μέσο.⁷

Οι προκαταλήψεις θεωρούνται παραπλήσιες νοητικές διεργασίες με εκείνες των στερεοτύπων, γιατί μπορούν πολύ εύκολα να υποκαταστήσουν τις αναπαραστάσεις, όταν οι αξιολογήσεις μεταστραφούν σε αδικαιολόγητες, αρνητικές αντιδράσεις, οι οποίες

6. Πρβλ. W. Lippmann, *όπ.π.*, σ. 94-95.

7. Πρβλ. W. Lippmann, *όπ.π.*, σ. 121.

μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας φυσιολογικής διαδικασίας⁸ ή ενός υπερτονισμού, μιας υπερβολικής έμφασης στις διαφορές ή στις ομοιότητες μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών.⁹

2. ΕΘΝΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ, ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΜΕ

Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις βασίζονται στην αναζήτηση εκείνων των στοιχείων που είναι λίγο-πολύ κοινά στην πλειονότητα των υποκειμένων ενός δεδομένου κοινωνικού συνόλου και κατ' επέκτασιν συμβάλλουν στις διαδικασίες κοινωνικής ταύτισης και συγκρότησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Τονώνουν το αίσθημα της συλλογικότητας, δηλαδή του «εμείς», και συνεπώς θέτουν τα όρια μιας ομάδας σε σχέση με τους άλλους. Είναι προφανές ότι η λειτουργία αυτή των στερεοτύπων προσφέρεται ως τρόπος προσέγγισης και ανάλυσης της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, επειδή προσφέρει ένα συνεκτικό ερμηνευτικό πλαίσιο για τις διαδικασίες ταύτισης και δημιουργίας εθνικών προτύπων στο επίπεδο του υποκειμένου.¹⁰ Κατά τη διαδικασία κατασκευής

8. Σχετικά με τις προκαταλήψεις ως προϊόν φυσιολογικών διαδικασιών, πρβλ., την κλασική πλέον μελέτη του Gordon Allport, *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley Publishing Cambridge, 1954' εδώ παραπέμπεται η γερμανική μετάφραση, *Die Natur des Vorurteils*, Kippenheuer & Witsch, Koeln, 1971, σ. 20 κ.ε.. Η Agnes Heller προσεγγίζει το θέμα της κατανόησης των προκαταλήψεων μέσα από τη θεωρία της καθημερινότητας και υποστηρίζει ότι οι προκαταλήψεις είναι αποτέλεσμα της αποδοχής στερεοτύπων, αναλογιών και σχημάτων που αντλούν την προέλευσή τους εν μέρει από το κοινωνικό περιβάλλον, από το οποίο προέρχεται το υποκείμενο, και εν μέρει από την καθημερινή, την τρέχουσα επιχειρηματολογία και συμπεριφορά που επικρατεί τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε ένα κοινωνικό σύνολο. Για να επανεξεταστούν οι προκαταλήψεις από μια κριτική σκοπιά θα πρέπει να παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα. Πρβλ. Agnes Heller, *Alltag und Geschichte*, Luchterhand, Neuwied, 1970, σ. 45 κ.ε..

9. Πρβλ. Uta Quasthoff, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse*, Athenaeum Verlag, Frankfurt/M., 1973, σ. 24-29' Penelope J. Oakes, S. Alexander Haslam, John C. Turner, *Stereotyping and Social Reality*, Blackwell, Oxford, 1994, σ. 6 κ.ε..

10. Δεν είναι συμπτωματικό, άλλωστε, ότι οι πρώτες έρευνες στο πεδίο συγκρότησης και λειτουργίας των στερεοτύπων είχαν ως αντικείμενο διερεύνησης τη δημιουργία αντιλήψεων και στερεοτύπων απόψεων σχετικά με κάποια θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά ορισμένων εθνικοτήτων. Τα αποτελέσματα οδήγησαν σε ποικίλα συμπεράσματα σχετικά με την ύπαρξη «δημόσιων» στάσεων για ορισμένες εθνοτικές ομάδες, οι οποίες είναι το ίδιο σημαντικές με τις «ατομικές προκαταλήψεις» και συντελούν στην αναθέρμανση και εκδήλωση ρατσιστικών πεποιθήσεων. Πρβλ. Daniel Katz and Kenneth Braly, «Racial Stereotypes of one hundred College

συλλογικών ταυτοτήτων δημιουργούνται ανταγωνιστικές, αξιακά φορτισμένες, πρακτικές, που εδραιώνουν και «νομομοποιούν» στη συνείδηση των ατόμων «κανονιστικά» πλαίσια αντιπαράθεσης τα οποία προβάλλουν τη μοναδικότητα, αλλά και την υπεροχή του εθνικού «εαυτού» και ενισχύουν τη δικαίωση της αυτο-εικόνας και αυτοεκτίμησης μιάς εθνικής κοινότητας.¹¹

Ο εθνοκεντρισμός είναι πρωτίστως μία έννοια που επισημαίνει τη διαφορετικότητα μεταξύ των εθνών.¹² Αφενός, προσδιορίζει την εθνική κοινότητα του «εμείς», στην οποία ανήκουν όλα τα υποκείμενα που διαθέτουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (π.χ. φυλετική καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, εθνικότητα, κουλτούρα, παράδοση, κ.λπ.) και γι' αυτό διαφοροποιούνται από τους «άλλους». Αφετέρου, αποτελεί στοιχείο αξιολόγησης, δεδομένου ότι η οικεία εθνική ομάδα συχνά θεωρείται ότι διεκδικεί δικαίως εθνική υπεροχή, εθνική υπερηφάνεια και μοναδικότητα σε αντιδιαστολή με άλλα έθνη και ότι το κάθε άτομο οφείλει να ταυτίζεται πλήρως και αποκλειστικώς με μία και μόνον εθνική ομάδα.

Επιπρόσθετα, ο εθνοκεντρισμός είναι μια έννοια που προσδιορίζει ένα ψυχολογικό φαινόμενο, μολοντί χρησιμοποιείται συχνότερα στη μελέτη των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων. Ο εθνοκεντρισμός εστιάζεται περισσότερο στις σχέσεις του υποκειμένου με την εθνοτική ομάδα, παρά στις σχέσεις του με το έθνος γενικότερα ή με τη φυλή. Επισημαίνει έναν γενικευμένο τύπο συμπεριφοράς

Students», στο *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 28, 1933, σ. 280-290. Πρβλ., επίσης, M.N. Richter, «The Conceptual Mechanism of Stereotyping», στο *American Sociological Review*, vol. 21, 1956, σ. 569-571· U. Quasthoff, *ό.π.σ.*, σ. 30-35· P. Oakes, et al., *ό.π.σ.*, σ. 12-33.

11. Πρβλ. C. Tsoucalas, «Greek National Identity in an Integrated Europe and a Changing World Order», στο *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, ed. by H.J. Psomiades and S.B. Thomadakis, Pella Publishing, New York, 1991, σ. 60, και Yiorgos Chouliaras, «Greek Culture in the New Europe», στο *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, ed. by H.J. Psomiades and S.B. Thomadakis, Pella Publishing, New York, 1991, σ. 91 κ.έ..

12. Πρβλ. Dieter Fuchs, J. Gerhards, E. Roller, Wir und die Anderen, στο *Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie*, vol. 45, 1993, No. 2, σ. 238-239, John Schwarzmantel, *Socialism and the Idea of the Nation*, Harvester-Wheatsheaf, London, 1991, σ. 22-24· επίσης E., Μπαλμπάρ και Ι. Βαλ-λερστάιν, *Φυλή, Έθνος, Τάξη*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991, σελ. 132 κ.έ..

που ενυπάρχει επίσης στον εθνικισμό και στο ρατσισμό και προβάλλει τις ψυχολογικές αντιδράσεις του υποκειμένου σε σχέση με την εθνική ομάδα ταύτισης και σε αντίθεση με τις υπόλοιπες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες. Θετικά συναισθήματα ή στάσεις ανήκουν αποκλειστικά στην οικεία εθνική ομάδα και στα μέλη της, ενώ αρνητικές στάσεις ή αντιλήψεις συνοδεύουν τις ετερότητες και ανισότητες του «άλλου» και τις διαφορές που χαρακτηρίζουν τους εθνικούς «άλλους», στο πραγματικό ή στο συμβολικό επίπεδο συγκρισιμότητας των πραγματικών επιτευγμάτων ή των αξιών.¹³

Η διαδικασία συγκρότησης συλλογικής εθνικής ταυτότητας συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, τη σύγκριση και αξιολόγηση της οικείας εθνικότητας σε σχέση με άλλους ανταγωνιστικούς εθνικούς πολιτισμούς. Η ελληνική κοινωνία διέρχεται τα τελευταία χρόνια μια βαθιά κρίση ανασυγκρότησης των βασικών της επιλογών μπροστά στις ανάγκες και απαιτήσεις ενός εκσυγχρονισμού που αποσκοπεί στο να την οδηγήσει σε ανταγωνιστική και διαπολιτισμικά συγκρίσιμη σχέση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Τα διαφορετικά επιτεύγματα, κυρίως οι οικονομικές και τεχνολογικές επιδόσεις των «ισχυρών» και εύπορων εθνικών κρατών, οι οποίες δημιουργούν τις πραγματικές ή/και τις συμβολικές ιεραρχήσεις και «μετρήσεις» των υπαρκτών διαφορών και ανισοτήτων ανάμεσα στα διάφορα κράτη, ενδυναμώνουν τάσεις υποστήριξης της εκάστοτε εθνικής ιδιαιτερότητας στις χώρες που δεν έχουν «επιτύχει» ανάλογα αποτελέσματα. Δημιουργούνται λοιπόν «αμυντικές» μορφές εθνικής συνταύτισης και φετιχοποίησης της εθνικής προέλευσης και της μοναδικότητας, που εκφράζονται με εξιδανίκευση και εξύμνηση ορισμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών ή με νοσταλγικές αναφορές στο παρελθόν κατά τα πρότυπα του ρομαντισμού και σε πλήρη αντίθεση με τα ξένα πρότυπα.¹⁴

Το σύνολο των αναπαραστάσεων και αντιλήψεων που συνιστά την κυρίαρχη ελληνική υποκειμενική πραγματικότητα όσον

13. James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, MacMillan Publishing, London, 1991, σ. 5 κ.ε..

14. Πρβλ. Θ. Λίτοβατς, «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού», στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εισαγωγή, επιμέλεια Νίκος Δεμερτζής, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ. 130, και Η. Κατσούλης, «Το 'ανθρώπινο κεφάλαιο' στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική 'αμυντική κοινωνία' μπροστά στην πρόκληση του 2000», στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, επιμ. Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσας, Π. Καζάκος, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σ. 37.

αφορά την εθνική ταύτιση θα μπορούσε να συνοψιστεί επιγραμματικά στα ακόλουθα σημεία:¹⁵

1. Η κυρίαρχη αυτο-εικόνα της Ελλάδας, που είναι βαθύτατα ελληνοκεντρική, δεν επιτρέπει επιμέρους ταυτίσεις με στοιχεία οποιασδήποτε άλλης εθνικότητας, εξαντλείται σε υπεραπλουστευμένα αντιθετικά ζεύγη του τύπου: εμείς και οι άλλοι, Ανατολή/Δύση, γηγενές/εισαγόμενο, παραδοσιακό/σύγχρονο, ειδικό/καθολικό, τοπικό/εθνικό κ.λπ. και εκφράζεται σε φετίχ¹⁶ του τύπου οι Έλληνες ως φορείς της δημοκρατίας και του πολιτισμού και οι ξένοι ως «βάρβαροι», η αδιαμφισβήτητη ανωτερότητα των αρχαίων προγόνων και της βυζαντινής ορθοδοξίας, το «ανάδελφο» έθνος κ.ά..
2. Η Ελλάδα είναι το σημείο αναφοράς της διεθνούς κοινωνίας και της ανθρωπότητας εν γένει και κατέχει το συμβολικό μονοπώλιο της εκμετάλλευσης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, με αποτέλεσμα η διεθνής πολιτική και στρατηγική της χώρας να μην λαμβάνει υπόψη της τους παγκοσμίως αποδεκτούς όρους της ρεαλιστικής και ορθολογικής διατύπωσης των διεκδικήσεων στις διεθνείς σχέσεις. Σύμφωνα με τη άποψη αυτή, στη διεθνή πολιτική προσδίδεται μία μεταφυσική διάσταση εφόσον ως ερμηνευτική κατηγορία χρησιμοποιείται η έννοια του δικαίου και όχι του συμφέροντος. Το αποτέλεσμα είναι να μην γίνεται κατανοητό, ή, πολύ περισσότερο, να μην γίνεται αποδεκτό από την ελληνική κοινωνία το γεγονός ότι υπάρχουν χώρες που έχουν διαφορετικά συμφέροντα από τα δικά μας και είναι θεμιτό και φυσικό να προσπαθούν να τα προασπίσουν ή να τα επιβάλουν.¹⁷ Έτσι, λοιπόν, οι Έλληνες είναι μονίμως αδικούμενοι από τις «μεγάλες δυνάμεις», ή τους συμμάχους και, σε σύγκριση με τους εκάστοτε αντιπάλους τους, βρίσκονται μονίμως σε κατάσταση άμυνας και ενδοσκοπικής αφέλειας.

15. Πρβλ. Αλέξης Ηρακλείδης, «Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις διεθνείς σχέσεις: η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', χρόνος 18ος, τεύχος 54, Ιανουάριος - Μάρτιος 1995, σ. 28-29.

16. Πρβλ., Θ. Λίποβατς, *όπ.π.*, σελ. 130' C. Tsoucalas, *όπ.π.*, σ. 60-61.

17. Πρβλ. Π. Καζάκος, Λ. Τσούκαλης, Θ. Χριστοδουλίδης, κ.ά., *Η Ελληνική κοινωνία μπροστά στις βαλκανικές εξελίξεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1992, σ. 22-23.

3. Όσοι Έλληνες δεν ταυτίζονται πλήρως με το εθνοκεντρικό πρότυπο πρέπει να απομονώνονται, να αποβάλλονται και να μην ισχύουν γι' αυτούς οι διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης που ισχύουν για τους υπολοίπους. Με αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η συμπαγής σταθεροποίηση των απόψεων, η επιλεκτικότητα στην αποδοχή μηνυμάτων και η αύξηση της εσωστρέφειας και της απομόνωσης του κοινωνικού συνόλου από τη διεθνή πραγματικότητα. Οι τάσεις αποκλεισμού και στιγματισμού των διαφορετικών απόψεων,¹⁸ με χαρακτηρισμούς του είδους πατριώτες/μειοδότες, φίλοι/εχθροί κ.ά. προκαλούν βέβαια άμεσους συνειρμούς στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της χώρας και υποδαυλίζουν εσωτερικές διαμάχες, που θα υπέθετε κανείς ότι έχουν προ πολλού πάψει να διαθέτουν οποιοδήποτε πολιτικό ή κοινωνικό έρεισμα. Όποιος ή ό,τι δεν εντάσσεται πλήρως ή, ακόμα χειρότερα, αποτολμά να αμφισβητήσει τις σχέσεις πολιτικής κυριαρχίας και τον πολιτικό λόγο της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας, που εκφέρεται δημόσια κυρίως μέσω των ΜΜΕ, ορίζεται ως απειλή προς την κοινωνία, την ηθική, την ίδια την ύπαρξη και διαίωνιση του έθνους.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η αυτο-εικόνα, οι αντιλήψεις και τα στερεότυπα του εθνικού «εαυτού» σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο ασκούν επιδράσεις στους χειρισμούς της εξωτερικής πολιτικής. Εξίσου σημαντική επίδραση ασκούν ο λόγος και οι εικόνες των ΜΜΕ, γιατί στα θέματα εξωτερικής πολιτικής δεν υπάρχει δυνατότητα επιστράτευσης της προσωπικής εμπειρίας και η πλη-

18. Παρόμοιες τάσεις πολιτισμικής απομόνωσης και κοινωνικού στιγματισμού επισημαίνει και η Ρόζα Τσαγκαρουσιάνου σε μελέτη της σχετικά με την παρουσίαση των πολιτικών μειονοτήτων από τον αθηναϊκό Τύπο κατά την περίοδο 1980-1986. Ειδικότερα, παρατηρεί ότι η ελληνική κοινωνία εκφράζεται μέσα από, ή/και ταυτίζεται με, τα κύρια πολιτικά κόμματα, και γι' αυτό δυνητικά ανταγωνιστικές προς αυτά ταυτίσεις δεν είναι ικανές να διεκδικήσουν πρόσβαση στο δημόσιο λόγο και κατ' επέκταση στα ΜΜΕ. Η αντίληψη αυτή οδηγεί στη διαπίστωση ότι «ο αθηναϊκός Τύπος συνεισφέρει στην αναπαραγωγή ενός κλειστού πεδίου του πολιτικού λόγου, αποθαρρύνοντας τη διαμόρφωση νέων, εναλλακτικών κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων και θέτοντας εμπόδια στην άρθρωση νέων πολιτικών λόγων». Πρβλ. Ρ. Τσαγκαρουσιάνου, «Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο Αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες», στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εισαγωγή επιμέλεια Νίκος Δεμερτζής, εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σ. 345.

ροφόρηση είναι εκ των πραγμάτων ελλιπής. Η προσωπική πείρα, οι λεπτομερείς γνώσεις και οι εκτιμήσεις των συμβάντων – καθώς και η προσωπική εμπλοκή – αν δεν είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη, είναι σαφώς πολύ περιορισμένες. Συνεπώς, είναι λίγο-πολύ αναπόφευκτο η διαμόρφωση της κοινής γνώμης να περνά σχεδόν αποκλειστικά από τα ΜΜΕ. Αυτονόητες προσδοκίες κινητοποιούν εθνικά στερεότυπα, ιδιαίτερα σε περιόδους εθνικιστικής έξαρσης.

Εκτός αυτού, στην παρουσίαση οποιουδήποτε γεγονότος τα ειδησεογραφικά μέσα υπόκεινται σε περιορισμούς, δηλαδή λειτουργούν μέσα σε συγκεκριμένα ερμηνευτικά πλαίσια, τα οποία διαμορφώνονται από ποικίλες επιρροές, όπως π.χ. το ιδιοκτησιακό καθεστώς, η πολιτική κουλτούρα, οι επαγγελματικές παραδοχές και τα πρότυπα των δημοσιογράφων, η πολιτική των ιδίων των μέσων κ.ά.. «Το τι λοιπόν επιλέγεται για να αποτελέσει ειδηση, το πώς θα αξιολογηθεί, θα ταξινομηθεί και θα ιεραρχηθεί γίνεται πολύ πριν τον οποιονδήποτε σχολιασμό και υπαγορεύεται από τη συνολικότερη φιλοσοφία και την κοινωνικο-πολιτική αντίληψη της εφημερίδας που διαπλέκεται στενά με το σύστημα αναπαραστάσεων και ερμηνειών που παρέχει η κυρίαρχη ιδεολογία.»¹⁹

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΜΕ

Πριν παρατεθεί η ανάλυση του δημόσιου λόγου με αφορμή την αρθρογραφία για το Μακεδονικό ζήτημα, θα ήταν σκόπιμο να εξεταστούν δύο παράμετροι που φωτίζουν την πολιτική συγκυρία καθώς και τα νέα πλαίσια δραστηριοποίησης του τύπου μετά την απελευθέρωση των ηλεκτρονικών μέσων από το κρατικό μονοπώλιο.

19. Χ. Κωνσταντοπούλου, «Δημοσιογραφικές αρχές και αξίες. Η ιδεολογία ενός επαγγέλματος», στο *Θεωρία και Κοινωνία*, Ιανουάριος 1992, τεύχος 6, σ. 249. Πρβλ., επίσης, Μ. Σεραφετινίδου, «Τα ειδησεογραφικά μηνύματα ως προϊόντα γραφειοκρατικών δομών», στο *Ο Πολίτης*, τεύχος 110, Ιανουάριος 1991, σ. 48-56, και τεύχος 111, Μάρτιος 1991, σ. 38-44. J. Curran, «Communications, power and social order», στο M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran, J. Woollacott, *Culture, Society and the Media*, Methuen, 1982, σ. 199-201. D. MacQuail, *ό.π.*, σ. 192-203, J.M. McLeod, G.M. Kosiki, Z. Pan, «On Understanding and Misunderstanding Media Effects», στο *Mass Media and Society*, ed. by J. Curran and M. Gurevitch, E. Arnold Publishing, London, 1991, σ. 235-266.

- Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, η κρίση στα Βαλκάνια και οι διεθνείς προεκτάσεις των καθοριστικών αυτών γεγονότων δεν φάνηκαν να έγιναν κατανοητές από την ελληνική κοινή γνώμη, η οποία τροφοδοτήθηκε τουλάχιστον επί διετία, σε καθημερινή βάση και με υπερβολική δόση, με τις διάφορες εξελίξεις και εκφάνσεις του σκανδάλου Κοσκωτά, αλλά και με τη βαθύτατη πολιτική κρίση που διήλθε - και εξακολουθεί να διέρχεται ακόμη και σήμερα - το κομματικό σύστημα της χώρας. Η εμφάνιση του Μακεδονικού ζητήματος σχεδόν αμέσως μετά την εσωτερική πολιτική κρίση (δίκη Παπανδρέου κ.λπ.) και η διαδοχή στην εξουσία από τη ΝΔ, με οριακή όμως πλειοψηφία, προσέφεραν μία μοναδική ευκαιρία για συνένωση και σύμπλευση του κατακερματισμένου πολιτικού λόγου. Η πολιτική αναλόθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πολωτική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, εντείνοντας τόσο την έλλειψη κοινού, συλλογικού περιεχομένου στα μείζονα ζητήματα πολιτικών επιλογών, όσο και την εξατομικευση της πολιτικής αλλοτριώσης. Το Μακεδονικό εμφανίζεται ως ο «από μηχανής θεός» που προσφέρει επιτέλους το ιδεολογικό εκείνο πλαίσιο που θα συνενώσει τους εξατομικευμένους πολίτες, αποκαμωμένους από τις άκαρπες, απογοητευτικές και άνευ ορατών και απτών αποτελεσμάτων πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Η αναζωπύρωση του εθνικισμού δεν προέκυψε ξαφνικά, ούτε αποτελεί βέβαια απλή αντίδραση στην εσωτερική κρίση. Είναι προφανές ότι οι αφορμές έχουν δοθεί από τις αλυτρωτικές και εξωπραγματικές βλέψεις των κατοίκων του γειτονικού κράτους που έχουν ήδη εκδηλωθεί με ποικίλους τρόπους εδώ και περισσότερο από σαράντα χρόνια. Εκτός αυτού, οι διαρκείς διπλωματικές συγκρούσεις με την Τουρκία διατηρούν το αίσθημα της απειλής για την εθνική ακεραιότητα σε εγρήγορση. Με την αποκάλυψη του σκανδάλου Κοσκωτά, τα ΜΜΕ είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης, ενώ το κύρος τους είχε ανέλθει σημαντικά.²⁰ Στο πρόσφορο αυτό έδαφος αναδύθηκε, λοιπόν, για πρώτη φορά μετά την αποδέσμευση του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης από το κρατικό μονοπώλιο η επίδειξη δυνάμεως των ΜΜΕ, αλλά

20. Πρβλ. Γ. Πάσχος και Π. Θεοδορίδης, «Εθνική ταυτότητα - Ξενοφοβία και ΜΜΕ: Παλιά και νέα προβλήματα», στο *Ο Πολίτης, δεκαεπτήμερος*, τεύχος 8, 30.6.95, σ. 19.

συνάμα η ταχύτατη συνειδητοποίηση των ορίων που διαθέτει η δύναμή τους ως διαμορφωτών της κοινής γνώμης και ως πόλο συγκέντρωσης της εξουσίας.

Το θέμα της αναγνώρισης του νεοπαγούς γειτονικού κράτους δεν είναι δυνατόν να εξατομικευθεί ούτε να ιδιωτικοποιηθούν τα συμφέροντα που ενδεχομένως να απορρέουν απ' αυτό. Με δεδομένη την αδυναμία εκμετάλλευσης του ζητήματος για αποκομιδή ίδιων συμφερόντων, αίρεται ως ένα βαθμό η δυσπιστία σε σχέση με τους πολιτικούς χειρισμούς των πολιτικών κομμάτων και των πολιτικών προσώπων. Το αίτημα προβάλλεται ως -και οφείλει να είναι- κοινό και η αντιμετώπισή του μία, εκείνη της αδιαπραγμάτευτης υπεράσπισης των εθνικών συμφερόντων. Η νέα διάσταση που προσέλαβε η συλλογικότητα περνά μέσα από τη μεταφυσική ενότητα των Ελλήνων και «δικαιολογεί» και καταξιώνει τη μόνη δυνατή και πάνδημη συμμετοχή που - σε πρώτο επίπεδο τουλάχιστον - εγγύεται τη συνοχή των πολιτών στο επίπεδο εθνικιστικών αιτημάτων. Οι εντυπωσιακές σε συμμετοχή διαδηλώσεις (π.χ., στις 14.2.92, στη Θεσσαλονίκη) για την ονομασία της ΠΓΑΜ αποδεικνύουν τη δύναμη κινητοποίησης που ενέχει η νέα συλλογικότητα, η οποία εμφανίζεται με νέες ιδεολογικές αναπαραστάσεις περί έθνους, εθνικής υπερηφάνειας, μοναδικότητας κ.λπ. και θωρακίζεται με φανατισμό και κραυγαλέα έλλειψη κατανόησης των διεθνών εξελίξεων και των περιθωρίων για διπλωματικούς ελιγμούς και διαπραγματεύσεις που διαθέτει η χώρα.²¹

- Το Μακεδονικό ζήτημα υπήρξε κυριολεκτικά «δώρο» για τον Τύπο και τα άλλα ΜΜΕ, γιατί διέθετε όλα εκείνα τα

21. Ο Ευάγγελος Κωφός, ο οποίος υπήρξε επί 33 χρόνια εμπειρογνώμονας, βαλκανιολόγος στο Υπουργείο Εξωτερικών, ανέφερε στην αποχαιρετιστήρια ομιλία του, στις 29.6.95, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Η εφρευτική μας για να αποφύγουμε να ατενίσουμε με ειλικρίνεια τις πραγματικές διαστάσεις του θέματος υπήρξε όντως εντυπωσιακή. Έτσι βαφτίσαμε 'Σκοπιανό' το παραδοσιακό μακεδονικό ζήτημα, προφανώς για να εξορκίσουμε δαίμονες και να προφυλάξουμε την ελληνική ιδιότητα του όρου! Καθιερώσαμε το 'άβατο' του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών, για να καλύψουμε την πολιτική και πνευματική δυσκαμψία μας. Περιχαρακωθήκαμε σε τείχη για να διασώσουμε 'παράγωγα'. Επιβάλαμε 'αντίμετρα' που δεν μπορούσαμε να εφαρμόσουμε και εντροφούμε σε ατέρμονες σύζητήσεις για τις διαστάσεις των 'πακέτων'. Δειλιάσαμε, λοιπόν, σε κρίσιμες στιγμές να πάρουμε τις τολμηρές αποφάσεις γιατί δεν πιστεύαμε ότι υπάρχουν εθνικά αποδεκτές και επιστημονικά δόκιμες λύσεις πέρα από τα σαθρά στερεότυπα που επιβλήθηκαν στην ανυποψίαστη κοινή γνώμη, αλλά που δεν οδηγούν πουθενά». Πρβλ. «Απολογισμός μιας χαμένης πενταετίας», στο *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες, Αφιέρωμα: Σκόπια, η περιπέτεια ενός ονόματος*, 28.4.1996, σ. 2.

στοιχεία ενός θέματος που έμελλε να τροφοδοτήσει για πολλούς μήνες την ειδησεογραφία. Είναι ένα θέμα που:

1. αφορά πρωτίστως την Ελλάδα και δευτερευόντως τη διεθνή κοινότητα και τα ευρύτερα συμφέροντά της στα Βαλκάνια,
2. το «χειριζόμαστε», έχουμε λόγο, παίζουμε πρωταγωνιστικό ρόλο, παίρνουμε αποφάσεις με διεθνή αντίκτυπο, δίνουμε εξηγήσεις, αναζητούμε ευθύνες, εντοπίζουμε ομοιδεάτες, σιγματίζουμε εχθρούς,
3. προσφέρεται σε «συνέχειες», διότι όλα αυτά διαρκούν για μεγάλο χρονικό διάστημα,
4. έχει χαρακτήρα «αποκλειστικότητας», δηλαδή τα ΜΜΕ μπορούν να έχουν πρόσβαση σε άμεσες δικές τους πηγές πληροφορησης, με δικούς τους απεσταλμένους.

Όταν η αναγνώριση του γειτονικού κράτους αναδείχθηκε σε μείζον ειδησεογραφικό θέμα, οι Έλληνες δημοσιογράφοι δεν διέθεταν ούτε τις απαιτούμενες γνώσεις, ούτε είχαν στη διάθεσή τους μελέτες και βιβλιογραφικά βοηθήματα για να ενημερωθούν, να διαμορφώσουν απόψεις και να ενημερώσουν υπεύθυνα την κοινή γνώμη. Το γνωστικό αυτό κενό, μέσα στο οποίο αναγκάστηκαν να ασκήσουν το επάγγελμά τους, επέτρεψε, αφενός, να αναδυθούν αναλυτές και αρθρογράφοι «ειδικοί Μακεδονολόγοι» που παρήγαγαν «προϊόντα» αμφιβόλου ποιότητας και, αφετέρου, να συγκροτηθεί ένα σταθερό και έντονα ενδιαφερόμενο κοινό (π.χ. συμμετοχή αναγνωστών στο διάλογο με γράμματα, σχόλια κ.λπ.) με συγκεχυμένες, ελλιπείς και συχνά στρεβλές γνώσεις και απόψεις γύρω από το θέμα.²² Οι συνθήκες αυτές συνέβαλαν ώστε το θέμα της αναγνώρισης και της ονομασίας της ΠΓΔΜ να καταστεί το κατ' εξοχήν παράδειγμα των τελευταίων ετών για τη δημιουργία στερεοτυπικών επιχειρημάτων, αντιλήψεων και ταυτίσεων.

Επιπρόσθετα, εκτός από το γενικότερο πολιτικό κλίμα, η εμφάνιση του Μακεδονικού αποτέλεσε μία εξαιρετική ευκαιρία για τις επιχειρήσεις του Τύπου προκειμένου να επιτύχουν ανάκαμψη από την κρίση, που ξέσπασε στο χώρο με την ιδιωτικοποίηση αρχικά του ραδιοφώνου και κατόπιν της τηλεόρασης, και να

22. Αναφορικά με το πρόβλημα έλλειψης σχετικών μελετών και με την ελλιπή ενημέρωση της κοινής γνώμης που έλαβε χώρα, πρβλ. Ι. Κολιόπουλος, *όπ.π.*, τόμος β', σ. 277-288, και Γ. Πάσχος, Π. Θεοδωρίδης, *όπ.π.*, σ. 21.

αυξήσουν τις πωλήσεις.²³ Ο έντυπος λόγος προσφέρεται περισσότερο από τον προφορικό για θέματα που χαρακτηρίζονται από μία εξαιρετικά σύνθετη υφή, γιατί είναι ταυτόχρονα συνδεδεμένα με ζητήματα που αφορούν το παρελθόν, αλλά και την εξέλιξη της επικαιρότητας, τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, διπλωματικά και στρατιωτικά διλήμματα. Οι εφημερίδες, και ιδίως τα κυριακάτικα φύλλα, σύντομα «εξειδικεύτηκαν» σε αναλύσεις και σε σχόλια σχετικά με το Μακεδονικό και την κρίση στα Βαλκάνια καθώς και στην εκλαϊκευση διαφόρων πτυχών του περίπλοκου ζητήματος των εθνότητων στα Βαλκάνια, σε αντιδιαστολή προς την τηλεόραση που αναδείχθηκε πιο κατάλληλο μέσο για το σχολιασμό της τρέχουσας επικαιρότητας και των χειρισμών της πολιτικής εξουσίας.

Ο Τύπος στη χώρα μας ανήκει ανέκαθεν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Όμως, η αυτονομία του από τα πολιτικά κόμματα και ο προσδιορισμός των σχέσεων του Τύπου και του κομματικού συστήματος αρχίζουν να γίνονται εμφανή μόλις στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80, όταν αναδιαρθρώνονται οι επιχειρήσεις και εκσυγχρονίζονται τον τεχνολογικό τους εξοπλισμό.²⁴ Εμφανίζονται νέοι επιχειρηματίες, οι οποίοι ενδιαφέρονται να κατοχυρώσουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες, που τις περισσότερες φορές δεν εξαντλούνται μόνον στο χώρο των έντυπων και ηλεκτρονικών ΜΜΕ, αλλά επεκτείνονται και σε πλήθος άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, κυρίως στο χώρο των κατασκευών, της ενέργειας, των μεταφορών, του αθλητισμού και του

23. Σχετικά με τις διακυμάνσεις στη μέση κυκλοφορία των κυριακάτικων εφημερίδων μεταξύ των ετών 1991 και 1993, πρβλ. την υποσημείωση υπ' αριθμόν 29 του παρόντος κειμένου.

24. Σχετικά με την εξέλιξη της πολιτικής αυτονομίας του Τύπου, πρβλ., μεταξύ άλλων, το άρθρο της Μαρίας Κομνηνού, «Κρίση του τύπου, κρίση εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, επιμ. Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 299· Νίκου Λεάνδρου, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, Δελφίνι, Αθήνα, 1992, ιδιαίτερα κεφ. 4· και Pesmazoglou, S., «The 1980s in the Looking Glass: PASOK and the Media», στο *Greece 1981-89. The Populist Decade*, ed. by Richard Clogg, MacMillan, London, 1993, σ. 100-107.

πολιτισμού.²⁵ Όμως, ο εκσυγχρονισμός του εξοπλισμού των επιχειρήσεων στον Τύπο δεν προλαβαίνει να πραγματοποιηθεί και το πεδίο των ΜΜΕ αλλάζει άρδην με την ιδιωτικοποίηση των ηλεκτρονικών μέσων. Πολύ σύντομα οι επιχειρηματίες στο χώρο του Τύπου βρίσκονται αντιμέτωποι με ισχυρότατα ανταγωνιστικά συμφέροντα και με σημαντικά οικονομικά χρέη εξαιτίας των επενδύσεων για τεχνολογικό εξοπλισμό.

Το Μακεδονικό και στην περίπτωση αυτή ήλθε ως «μάννα εξ ουρανού», γιατί συνέπεσε με την περίοδο κατά την οποία λαμβάνονται σημαντικότερες αποφάσεις. Αφενός, καθορίζεται το νομικό πλαίσιο λειτουργίας των ΜΜΕ και, αφετέρου, λαμβάνονται οι αποφάσεις για την πραγματοποίηση των μεγάλων δημοσίων έργων υποδομής, τα οποία είχαν ενταχθεί στο Β΄ Κοινοτικό Πακέτο Στήριξης (ΚΠΣ) και συγχρόνως είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες επιλογής των επιχειρηματικών ομίλων για την ανάθεση των έργων. Το «Σκοπιανό» μετατρέπεται σε πολιορκητικό κριό όλων των επιχειρηματικών ομίλων, και ιδιαίτερα εκείνων που διαθέτουν μεταξύ άλλων και κάποια επιχείρηση στα ΜΜΕ για να ασκήσουν πιέσεις στην πολιτική ηγεσία. Οι συγκρούσεις τόσο των διαφόρων μέσων μεταξύ τους όσο και μεταξύ των επιχειρήσεων και των πολιτικών κομμάτων υπήρξαν σφοδρότατες.²⁶ Η ευαισθησία που έδειξε η κοινή γνώμη για το Μακεδονικό δεν επιτρέπει στους πολιτικούς να αγνοήσουν τη στάση των έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων. Εκείνα, από την πλευρά τους, ασκούν πρωτοφανείς πιέσεις που πολλές φορές υπερβαίνουν ακόμα και τα ελάχιστα κριτήρια της δημοσιογραφικής δεοντολογίας που ισχύουν σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες.²⁷

5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη συνέχεια προήλθαν από την έρευνα με τίτλο *Η παρουσίαση και ερμηνεία της έννοιας*

25. Πρβλ. Ρήη Παναγιωτοπούλου, «Από το κρατικό μονοπώλιο στο ιδιωτικό oligopώλιο και από τους πολίτες στους θεατές: Πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας», στο Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού, Ε΄ Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, 23-26.1.1994, Αθήνα, σ. 526-527.

26. Πρβλ. Ρήη Παναγιωτοπούλου, σ. 527.

27. Πρβλ. Σ. Βαλντέν, *Μακεδονικό και Βαλκάνια 1991-1994*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1994, σ. 45.

του έθνους και του εθνικού συμφέροντος από τον ελληνικό Τύπο. Η περίπτωση της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας και της αναγνώρισης των νέων κρατών.²⁸

Τα αποτελέσματα προκύπτουν από πλήρη καταγραφή των σχετικών με τη θεματολογία δημοσιευμάτων που φιλοξενήθηκαν σε τέσσερις κυριακάτικες αθηναϊκές εφημερίδες και σε μία της Θεσσαλονίκης, κατά το χρονικό διάστημα από το Δεκέμβριο του 1991 μέχρι και τον Απρίλιο του 1993.

Τα έντυπα που επελέγησαν ήταν η κυριακάτικη έκδοση των εφημερίδων *Μακεδονία*, από τη Θεσσαλονίκη, *Το Βήμα της Κυριακής*, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, *Ο Τύπος της Κυριακής* και *Η Καθημερινή*, από την Αθήνα. Στόχος της έρευνας ήταν, αφενός, να καλυφθεί γεωγραφικά ολόκληρη η χώρα και, αφετέρου, να περιλαμβάνεται ολόκληρο το ελληνικό πολιτικό φάσμα χωρίς, όμως, να εμπεριέχονται κομματικές εφημερίδες. Τέλος, επελέγησαν τα κυριακάτικα φύλλα, γιατί σ' αυτά συμπυκνώνεται τόσο ο σχολιασμός των γεγονότων όσο και η πολιτική «γραμμή» του κάθε εκδοτικού συγκροτήματος.

Η μέση κυκλοφορία των κυριακάτικων φύλλων των εφημερίδων που επιλέγησαν για την έρευνα ανήλθε το 1991 σε 59,6% του συνόλου των πωλήσεων των κυριακάτικων εφημερίδων της Αθήνας, ενώ η αντίστοιχη μέση κυκλοφορία για το 1992 αυξήθηκε σε 66% και για το 1993 σε 68,1%. Κατόπιν αυτού, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αρθρογραφία που καταγράφηκε είχε ευρύτατη απήχηση.²⁹

Στο δείγμα συμπεριλήφθηκαν συνολικά 1.883 δημοσιεύματα, δηλαδή κύρια άρθρα, άρθρα γνώμης και ρεπορτάζ, που αναφέρονταν είτε σε γενικά θεωρητικά ζητήματα, που αφορούν τα

28. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τους Α. Αρμενάκη, Θ. Γκοτσόπουλο, Ν. Δεμερτζή, Ρ. Παναγιωτοπούλου και Δ. Χαραλάμπη (υπεύθυνο έρευνας) στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Για μια αναλυτική περιγραφή του σχεδιασμού της έρευνας και των πρώτων αποτελεσμάτων, πρβλ. Αρμενάκης, Α., Γκοτσόπουλος, Θ., Δεμερτζής, Ν., Παναγιωτοπούλου, Ρ. και Χαραλάμπης, Δ., «Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο: Το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991 - Απριλίου 1993», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (βλ. ανά χείρας τεύχος).

29. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις ανακοινώσεις της Ε.Ι.Η.Ε.Α., η συνολική μέση κυκλοφορία των αθηναϊκών κυριακάτικων φύλλων ανήλθε το 1991 σε 906.888, το 1992 σε 822.831 και το 1993 σε 807.723 φύλλα. Το σύνολο των πωληθέντων φύλλων των εφημερίδων που εξετάστηκαν στην έρευνα έφτασε το 1991 τις 540.780, το 1992 τις 543.262 και το 1993 τις 550.403 φύλλα. Πρβλ. Ανακοινώσεις της Ε.Ι.Η.Ε.Α. και *Media View*, Απρίλιος - Μάιος 1992, σ. 29-30 και Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1993, σ. 42.

σύγχρονα προβλήματα περί έθνους και εθνικισμού, είτε στο Μακεδονικό ή στο Γιουγκοσλαβικό ζήτημα.

Το παρόν άρθρο ασχολείται με την ανάλυση του Λόγου όπως εμφανίζεται στα συγκεκριμένα δημοσιεύματα. Χρησιμοποιώντας έναν συνδυασμό ποιοτικής ανάλυσης της αφήγησης και ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου, επιχειρήθηκε να καταγραφούν, αφενός, οι κεντρικές θεματικές ενότητες και, αφετέρου, οι συγκεκριμένες αφηγηματικές στρατηγικές καθώς και η χρήση ορισμένων λέξεων, εκφράσεων ή συντακτικών δομών που συμβάλλουν στη δημιουργία νοηματικών κωδίκων επικοινωνίας ανάμεσα στο έντυπο και στο αναγνωστικό κοινό και που συγκροτούν το ιδεολογικό υπόβαθρο, το οποίο στήριξε τη νομιμοποίηση των επιλογών της εξωτερικής πολιτικής στην κοινή γνώμη.

Η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου εφαρμόστηκε σε ένα τμήμα των καταγραφέντων άρθρων, που συγκέντρωσαν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- αφορούσαν μόνον τις αθηναϊκές εφημερίδες (για λόγους μεγαλύτερης ομοιογένειας στην παρουσίαση και διάταξη της ύλης και στο αναγνωστικό κοινό),
- ήταν κύρια άρθρα ή άρθρα γνώμης, γιατί σ' αυτά παρουσιάζονται διεξοδικότερα οι ιδεολογικές απόψεις των αρθρογράφων και αντικατοπτρίζεται εναργέστερα η «γραμμή» της εφημερίδας,
- αναφέρθηκαν είτε σε γενικά θεωρητικά θέματα είτε στο Μακεδονικό, και
- αφορούσαν τη θεματική ενότητα που πραγματεύεται τα προβλήματα του έθνους και της εθνικής ταυτότητας (δηλαδή αναφέρονται ευθέως σε θέματα εθνικής ομοιογένειας, στις διαδικασίες συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, στη γλώσσα, την παράδοση, την ιστορία, θρησκεία, πολιτιστική κληρονομιά, εθνικές μειονότητες κ.ά.).

Τέλος, χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο της ιδεολογικής διάκρισης σε εθνοκεντρικά και πολυκεντρικά άρθρα ως διαφοροποιητικό στοιχείο για την κατηγοροποίηση των αποτελεσμάτων, όπου *εθνοκεντρικά* χαρακτηρίζονται τα άρθρα που αναφέρονται σε αντιλήψεις που θεωρούν το έθνος ως την ύπατη και δεσπόζουσα κοινωνική ταυτότητα, η οποία ιεραρχεί όλες τις άλλες κοινωνικές ταυτίσεις, ενώ *πολυκεντρικά* χαρακτηρίζονται τα κείμενα που απηγούν απόψεις που δεν θεωρούν το έθνος ως κεντρική

επικρατούσα ταυτότητα, αλλά ως μία από τις πιθανές ταυτίσεις στις οποίες μπορεί να προβεί ένα άτομο.³⁰

Από τον περιορισμό αυτό προέκυψαν 334 άρθρα, από τα οποία τα 262, δηλαδή ποσοστό 78,4%, χαρακτηρίστηκαν ως εθνοκεντρικά και τα υπόλοιπα 72, δηλαδή ποσοστό 21,6%, ως πολυκεντρικά. Όλες οι εξεταζόμενες εφημερίδες εκφράζουν, στη συντριπτική τους πλειονότητα εθνοκεντρικές απόψεις. Τα εθνοκεντρικά άρθρα γνώμης και τα κύρια άρθρα ξεπερνούν στις εφημερίδες *Το Βήμα της Κυριακής* (στο εξής Βήμα) και *Καθημερινή* το 70% του συνόλου των άρθρων, ενώ στον *Τύπο της Κυριακής* (στο εξής Τύπος) δημοσιεύονται αποκλειστικά και μόνον εθνοκεντρικά άρθρα (βλέπε Πίνακα 1 και Διάγραμμα 1, Παράρτημα). Εξαιρέση αποτελεί η *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (στο εξής Ελευθεροτυπία), η οποία παρουσιάζει μία πιο εξισορροπημένη εικόνα στην αναλογία μεταξύ των εθνοκεντρικών και των πολυκεντρικών άρθρων με ποσοστά 61% και 39%, αντίστοιχα.

6. ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Ότι το Μακεδονικό ζήτημα αποτέλεσε κεφαλαιώδες θέμα του δημόσιου λόγου δεν χρειάζεται να τονιστεί ιδιαίτερα. Κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα των 17 μηνών, η συνολική αρθρογραφία των κύριων άρθρων και των άρθρων γνώμης ανά εφημερίδα διαμορφώθηκε ως ακολούθως: Η μεγαλύτερη συχνότητα δημοσιευμάτων εμφανίζεται στον *Τύπο*, με 29,6% του συνόλου των καταγραφέντων σχετικών άρθρων, ακολουθεί η *Ελευθεροτυπία*, με 26,9%, έπεται το *Βήμα*, με 23,7% και, τέλος, με σχετικά χαμηλότερο ποσοστό ακολουθεί η *Καθημερινή*, που δημοσίευσε το 19,8% του συνόλου των άρθρων (βλέπε Πίνακα 1).³¹

30. Αναφορικά με το διαχωρισμό ανάμεσα σε εθνοκεντρικές και πολυκεντρικές αντιλήψεις, πρβλ. τον προβληματισμό του J. Schwarzmantel, *όπ.π.*, σσ. 22-24 και 194 κ.ε., ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των σχετικών κατηγοριών στην παρούσα έρευνα. Παρόμοια διάκριση επιχειρεί και ο J. Kellas, *όπ.π.*, σσ. 7 και 168-169.

31. Για να γίνει πιο κατανοητή η πληθώρα των δημοσιευμάτων, που κυριολεκτικά κατέκλυσαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο τον *Τύπο*, θα μπορούσε να υποβέσει κανείς ότι, αν υπήρχε ισοκατανομή κατά το χρονικό διάστημα δημοσίευσης των άρθρων, τότε αντιστοιχούν περίπου πέντε άρθρα για κάθε εφημερίδα το μήνα. Δηλαδή, το Μακεδονικό ζήτημα αποτελεί πάγια ύλη σχολιασμού στο χώρο του *Τύπου*.

Φυσικά, η συχνότητα των δημοσιευμάτων, οι αναλύσεις και τα σχόλια ακολουθούν την πορεία των γεγονότων. Υπενθυμίζεται επιγραμματικά ότι αύξηση της αρθρογραφίας παρατηρείται αρχικά κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου και Ιουνίου 1992, κατά το οποίο συγκεντρώνεται το 40% περίπου του συνόλου των σχετικών άρθρων. Το διάστημα αυτό συνδέεται με εσωτερικές αντεγκλήσεις που οδήγησαν, πρώτον, στην α' σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών (13.4.92), όπου συμφωνήθηκε η κοινή στάση των πολιτικών κομμάτων, δεύτερον, στην μετέπειτα αποκομπή του Υπουργού Εξωτερικών κ. Σαμαρά και, τρίτον, στη β' σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών (14.6.92), στην οποία αποφασίστηκε να μην εμπλακεί στρατιωτικά η χώρα μας με οποιονδήποτε τρόπο στη βαλκανική κρίση. Επίσης, συσχετίζεται με την έντονη διπλωματική δραστηριοποίηση της ΕΕ σχετικά με το θέμα, και συγκεκριμένα: α) την άτυπη σύνοδο των ΥΠΕΞ στο Γκιμαράες (4.5.92), κατά την οποία αποφασίστηκε ότι «τα κράτη-μέλη της ΕΕ είναι διατεθειμένα να αναγνωρίσουν αυτό το κράτος», β) τη σύνοδο των ΥΠΕΞ στις Βρυξέλλες (10.5.92), στην οποία αποφασίστηκε η αποστολή διαμεσολαβητών σε Αθήνα και Σκόπια, γ) τη διάσκεψη κορυφής στη Λισσαβόνα, όπου αποφασίστηκε να μην αναγνωρισθεί η Δημοκρατία των Σκοπίων, εφόσον στην ονομασία της υπάρχει η λέξη Μακεδονία.³²

Κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου και Απριλίου 1993, αυξάνει και πάλι η αρθρογραφική συχνότητα με αφορμή τις διαδικασίες αναγνώρισης και τελικά την ίδια την αναγνώριση του κράτους από τον ΟΗΕ (7.4.93) με το προσωρινό όνομα

32. Σχετικά με την περιγραφή των διαπραγματεύσεων που έλαβαν χώρα τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, πρβλ. το βιβλίο των Γ. Βαλινάκη και Σ. Ντάλη, *Το Ζήτημα των Σκοπίων. Απόπειρες για αναγνώριση και η ελληνική στάση*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994, στο οποίο περιλαμβάνεται, εκτός από τα κυριότερα επίσημα κείμενα, και διεξοδική χρονολογική καταγραφή των εξελίξεων του ζητήματος των Σκοπίων από το 1990 μέχρι το 1994. Επίσης, πρβλ. το βιβλίο του συμβούλου του τότε Υπουργού Εξωτερικών κ. Σαμαρά, Α. Τάρκα, *Αθήνα - Σκόπια. Πίσω από τις κλειστές πόρτες*, εκδόσεις Λαβύρινθος, Αθήνα, 1995' του συμβούλου του τότε πρωθυπουργού κ. Μητσotάκη, Θ. Σκυλακάκη, *Στο όνομα της Μακεδονίας*, εκδόσεις Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1995' του Κρατερού Ιωάννου, *Το ζήτημα της αναγνώρισης των Σκοπίων*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα, 1994, καθώς και το βιβλίο του μετέπειτα Υπουργού Εξωτερικών κ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Το ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1994.

ΠΓΑΜ, ο σχολιασμός των γεγονότων είναι μεν αυξημένος (περίπου το 20% του συνόλου των άρθρων) δεν επιδεικνύει, όμως, εξάρσεις.

Λεδομένης της επικαιρότητας αλλά και της σημασίας του θέματος για το αναγνωστικό κοινό, οι εφημερίδες αφιερώνουν σημαντικό χώρο για το σχολιασμό των εξελίξεων. Από το σύνολο των δημοσιευμάτων μόνο το 13,8% είναι μικρά άρθρα (μέχρι 200 λέξεις), ενώ τα μεσαία (μέχρι 500 λέξεις) και τα μεγάλα άρθρα, που ξεπερνούν τις 500 λέξεις, είχαν μεταξύ τους ίση περίπου ποσοστιαία παρουσία και ανήλθαν σε 45,2% και σε 41%, αντίστοιχα. Από μία πρώτη εκτίμηση, καθίσταται εμφανές ότι οι εφημερίδες που απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό και στη διεθνή κατηγοροποίηση ονομάζονται «λαϊκές», δίδουν εξίσου μεγάλη έμφαση στα εθνικά θέματα, αφιερώνοντας περισσότερο χώρο σε μεγάλα άρθρα με εκτενή σχολιασμό, με τις εφημερίδες που απευθύνονται κυρίως στα κοινωνικά στρώματα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και που συχνά αποκαλούνται «ποιοτικές».³³

Το μέγεθος ενός άρθρου δεν συναρτάται μόνον με τη σπουδαιότητα του αντικειμένου που πραγματεύεται, αλλά και με τη γενικότερη αντίληψη περί ενημέρωσης που ακολουθεί μία εφημερίδα, γεγονός που επηρεάζει άμεσα το μέγεθος του άρθρου. Κάθε μία από τις εξεταζόμενες εφημερίδες ακολουθεί διαφορετική διάταξη της ύλης (π.χ. συγκεκριμένες στήλες, χρήση φωτογραφικού υλικού κ.ά.), με αποτέλεσμα ο *Τύπος* (βλέπε Πίνακα 1) να δημοσιεύει περισσότερο μεγάλα (57,6%) και μεσαία (32,3%) άρθρα· ακολουθεί το *Βήμα* με πιο ισορροπημένη την έκταση της αρθρογραφίας του (48,1% μεγάλα και 44,3% μεσαίου μεγέθους άρθρα), κατόπιν έρχεται η *Ελευθεροτυπία*, στην οποία κυριαρχούν τα μεσαίου μεγέθους άρθρα με 54,4%, ενώ τα μεγάλα ανέρχονται σε 27,8% και, τέλος, έπεται η *Καθημερινή*, στην οποία επίσης κυριαρχούν τα μεσαίου μεγέθους άρθρα με 53% έναντι των μεγάλων που ανήλθαν σε 25,8% και των μικρών που έφτασαν το 21,2%.

33. Όπως παρατηρεί ο Δ. Ψυχογιός, στο βιβλίο του, *Το αβέβαιο μέλλον του Αθηναϊκού Τύπου*, εκδόσεις Διάυλος, Αθήνα, 1992, σ. 155, «ο διαχωρισμός ανάμεσα σε 'ποιοτικά' και 'λαϊκά' φύλλα δεν πρέπει να θεωρηθεί ως εισάγων τη διάκριση ότι το λαϊκό, ήτοι το εκ του λαού προερχόμενο, δεν μπορεί να είναι ποιοτικό. Δηλώνει ότι αυτό που είναι κακής ποιότητας και επομένως φτηνό καταφέρνει να γίνει είδος μαζικής, λαϊκής κατανάλωσης. Ως προς τα κριτήρια για την ποιότητα, τη σοβαρότητα και την εγκυρότητα, είναι πασιγνώστο ότι διαφέρουν από εποχή σε εποχή και από χώρα σε χώρα».

Από την ανάλυση των εμπειρικών στοιχείων, διαπιστώθηκε ότι όσο πιο εκλαϊκευμένο το περιεχόμενο μιας εφημερίδας, τόσο λιγότερα άρθρα με αφηρημένες, θεωρητικές αναλύσεις δημοσιεύονται. Επιχειρώντας να προσδιορίσουμε το πλαίσιο αναφοράς των άρθρων, τα κατατάξαμε σε δύο κατηγορίες:

- στα *επεισοδιακά*, δηλαδή σε εκείνα που παρουσιάζουν ή σχολιάζουν την τρέχουσα επικαιρότητα με αξιολογικά φορτισμένη επιχειρηματολογία, και
- στα *θεματικά*, δηλαδή σε εκείνα που χρησιμοποιούν πιο αφηρημένο πλαίσιο αναφοράς και προσφέρουν κατά κάποιον τρόπο ένα «πληροφοριακό υπόβαθρο» για την ευρύτερη κατανόηση και ανάλυση του θέματος.³⁴

Στο σύνολο των καταγεγραμμένων άρθρων, υπερτερούν με 66% τα επεισοδιακά και έπονται με 34% τα θεματικά (βλέπε Πίνακα 1). Ο συχνησιμότητα των επεισοδιακών ή θεματικών άρθρων με εθνοκεντρική ή πολυκεντρική διάσταση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εφόσον στα εθνοκεντρικά άρθρα υπερτερούν κατά πολύ εκείνα με επεισοδιακή παρουσίαση των γεγονότων (71% εθνοκεντρικά και 29% πολυκεντρικά, βλέπε Πίνακα 2 και Διάγραμμα 2), ενώ, αντίθετα, η τάση αυτή αντιστρέφεται στα άρθρα με πολυκεντρική άποψη, όπου η αντίστοιχη κατανομή ανήλθε σε 47% (επεισοδιακά) και 53% (θεματικά). Τούτο σημαίνει ότι τα ούτως ή άλλως λιγοστά πολυκεντρικά άρθρα, που επιχειρούν να εκφράσουν διαφορετική άποψη από εκείνη της συντριπτικής πλειονότητας των άρθρων, καταφεύγουν σε αναλυτική, τεκμηριωμένη και ορθολογική επιχειρηματολογία, ενώ τα άρθρα με εθνοκεντρικό προσανατολισμό υποστηρίζουν τις απόψεις τους περισσότερο με συναισθηματικά, δραματοποιητικά στοιχεία και επιχειρήματα.

Η διάκριση των άρθρων σε επεισοδιακά/θεματικά ανά εφημερίδα παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένου ότι διακρίνεται μια καθαρή τομή ανάμεσα στην *Καθημερινή* και στο *Βήμα*, από τη μια πλευρά,

34. Η κατηγοροποίηση αυτή με ελαφρά διαφοροποιημένο περιεχόμενο προτάθηκε από τον Iyengar με στόχο να αποδοθεί ένα πλαίσιο περιεχομενικής αναφοράς, μέσα στο οποίο μπορούν να ενταχθούν οι ειδήσεις στην ημερήσια θεματολογία. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, όπως σε κάθε διαδικασία ταξινόμησης, τα άρθρα σπανίως μπορούν να καταχωρηθούν αποκλειστικά και μόνον στη μία ή στην άλλη κατηγορία, συνήθως στην πράξη επιλέγεται για την ταξινόμηση το θεματικό κέντρο βάρους του άρθρου. Πρβλ. S. Iyengar, *Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1991.

και στην *Ελευθεροτυπία* και στον *Τύπο*, από την άλλη. Οι δύο πρώτες παρουσιάζουν λίγο-πολύ εξισορροπημένη αρθρογραφία, εφόσον τα δημοσιεύματα της *Καθημερινής* έχουν σε ποσοστό 56% επεισοδιακό και σε ποσοστό 44% θεματικό πλαίσιο αναφοράς. Παρόμοια κατανομή ισχύει και για το *Βήμα* με 53% και 47%, αντίστοιχα. Εντελώς διαφορετική εκδοτική τακτική από τις δύο προηγούμενες εφημερίδες, αλλά εντυπωσιακά παρόμοια μεταξύ τους, ακολουθούν η *Ελευθεροτυπία*, με 74,5% επεισοδιακά και 25,5% θεματικά άρθρα και ο *Τύπος*, με 75% και 25%, αντίστοιχα. Είναι εμφανές ότι η *Καθημερινή* και το *Βήμα* απευθύνονται σε ένα κοινό που προτιμά λεπτομερείς και σε βάθος αναλύσεις των θεμάτων. Προβάλλουν το «προφίλ» της κυριακάτικης εφημερίδας που δίνει υλικό αγνώστης για όλη την εβδομάδα, για όλη την οικογένεια, και γι' αυτό απαγκιστρώνονται από τους καταναγκασμούς της κάλυψης της τρέχουσας επικαιρότητας του Σαββατοκύριακου. Τα άρθρα αναφέρονται φυσικά σε επίκαιρα θέματα, προσφέρουν, όμως, ενδελεχέστερη επεξεργασία των πληροφοριών. Αντίθετα, η *Ελευθεροτυπία* και ο *Τύπος* διατηρούν και στο κυριακάτικο φύλλο τη φυσιογνωμία της ημερήσιας εφημερίδας και προσφέρουν περισσότερο τρέχουσα ενημέρωση δίνοντας έμφαση σε άρθρα που κυμαίνονται μεταξύ ρεπορτάζ και σχολιασμού.

Μολονότι είναι δύσκολο να κατηγοροποιηθεί η δομή της ειδησεογραφίας στα διάφορα δημοσιεύματα, επιχειρήθηκε - σε αναφορά προς ορισμένες αγγλοσαξωνικές κυρίως έρευνες για την κατηγοροποίηση των ειδήσεων - μία αδρή κατάταξη ανάλογα με το θεματικό κέντρο βάρους, την έμφαση και τις αναφορές. Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό το κάθε άρθρο εντάχθηκε σε μία από τις ακόλουθες κατηγορίες:

- *θεσοκεντρικό*, εφόσον αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία, στο ρόλο, στην αναγκαιότητα κ.λπ. των θεσμών,
- *προσωποκεντρικό*, όταν οι ειδήσεις μπορούν να αποδοθούν σε πράξεις, απόψεις κ.λπ. συγκεκριμένων προσώπων,
- *δραματοποιητικό*, όταν εκφράζει συναισθηματικά φορτισμένα, υπερβολικά παρουσιασμένα γεγονότα, ανορθολογικά επιχειρήματα, αρνητικούς χαρακτηρισμούς κ.ά. και, τέλος,
- *εξισορροπημένο*, στην περίπτωση που αναφέρεται σε ουδέτερα, χωρίς υπερβολές και συναισθηματισμούς, συμβάντα.³⁵

35. Αναφορικά με τις διάφορες κατηγοροποιήσεις των ειδήσεων και τη δομή της παρουσιάσής τους, πρβλ., μεταξύ άλλων, Denis MacQuail, *όπ.π.*, σ. 270-272.

Στο συνολικό αριθμό των κύριων άρθρων και των άρθρων γνώμης διαπιστώθηκε ότι η συντριπτική πλειονότητα της ειδησεογραφίας προσέλαβε χαρακτήρα δραματοποιητικό σε ποσοστό 47% (βλέπε Πίνακα 1). Αντίθετα, εξισορροπημένη παρουσίαση της ενημέρωσης παρείχε το 25% των άρθρων, ενώ το 19% αναφέρθηκε σε θεσμοκεντρικά και το 9% σε προσωποκεντρικά θέματα ειδήσεων.

Η κατανομή ανά εφημερίδα παρουσιάζει τον *Τύπο της Κυριακής* ως την εφημερίδα που χρησιμοποιεί σε εμφανώς μεγαλύτερο ποσοστό (61,6%) από όλες τις υπόλοιπες εφημερίδες δραματοποιητική παρουσίαση των ειδήσεων (βλέπε Πίνακα 1 και Διάγραμμα 3). Η *Καθημερινή* και το *Βήμα* εμφανίζουν και πάλι σχεδόν το ίδιο «προφίλ», με 46,8% δραματοποιητικά και 39,2% εξισορροποιητικά δημοσιεύματα για το *Βήμα*, και 44% και 34,8% αντίστοιχα για την *Καθημερινή*. Αντίθετα, η *Ελευθεροτυπία* ακολουθεί διαφορετική κατεύθυνση στην αρθρογραφία της, δίνοντας έμφαση περισσότερο στα θεσμοκεντρικά άρθρα, που καταλαμβάνουν το 37,8% του συνόλου των άρθρων της, και κατόπιν στα δραματοποιητικά με ποσοστό 33,3%, γεγονός που φαίνεται ότι συμβαδίζει με τον έντονα ενημερωτικό και προσανατολισμένο προς την τρέχουσα επικαιρότητα χαρακτήρα του κυριακάτικου φύλλου της.

Είναι φανερό ότι τα ΜΜΕ ανακάλυψαν πολύ γρήγορα ότι ο εθνικισμός «πουλάει». Για να διατηρηθεί, λοιπόν, η προσοδοφόρος ένταση σε υψηλά επίπεδα ανεβαίνουν ανάλογα και οι τόνοι, ο εθνικισμός προβάλλεται σε ολοένα και πιο ακραίες μορφές, οι εναλλαγές των θέσεων και των εξελίξεων γίνονται πιο θεαματικές, οι αντιδράσεις του «αντιπάλου» είναι διογκωμένες ή/και παντελώς κατασκευασμένες, τα επιχειρήματα παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιογένεια και αναφέρονται μονότονα στις «προκλήσεις» και στις «απειλές» που προέρχονται αποκλειστικά και μόνον από την πλευρά της ΠΓΑΜ. Το λεξιλόγιο θυμίζει κοινωνικές διενέξεις κληρονομημένες από προηγούμενες εποχές εμφύλιων συγκρούσεων. Στην παρουσίαση της ειδησεογραφίας σχετικά με το Μακεδονικό, «η οπερέτα και η τραγωδία συνυπάρχουν».³⁶ Εξάλλου, προξενεί κατάπληξη η συχνή έλλειψη οποιουδήποτε ελέγχου και διασταύρωσης των πληροφοριών, με συνέπεια πολλές φορές να μην λαμ-

36. Σ. Βαλντέν, «Εθνικισμός και εσωτερική πολιτική: Μακεδονικό και Βορειοηπειρωτικό στη μεταπολεμική κομματική διαμάχη», στο Επιστημονικό Συμπόσιο, *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός*, 21 και 22. 1.1994, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1995, σ. 279.

βάνονται υπόψη ούτε καν τα επίσημα κείμενα, που διανέμονταν από τις κρατικές υπηρεσίες με σκοπό την ενημέρωση των δημοσιογράφων και της κοινής γνώμης, ή να παρουσιάζονται «ειδήσεις και θέσεις που κυριολεκτικά 'ξεθάβονται' από τους διπλωματικούς φακέλλους, αν όχι από σκοτεινά κέντρα και που ειδαλλιώς ούτε καν την [κοινή γνώμη] απασχολούσαν.»³⁷ Όλα αυτά, όπως είναι φυσικό, συγκροτούν μία νεφελώδη εικόνα για τους πραγματικούς συσχετισμούς δυνάμεων, για τους κυβερνητικούς χειρισμούς και προφανώς για τις δυνατότητες και προοπτικές επίλυσης του θέματος. Αυταπάτες, συναισθηματικές φορτίσεις, μονομέρεια και φανατισμός αποτελούν τα κύρια συστατικά της συνταγής που ακολούθησαν σχεδόν όλα τα ΜΜΕ όσον αφορά την ενημέρωση σχετικά με το Μακεδονικό. Υπήρξαν, βεβαίως, μεμονωμένες περιπτώσεις αρθρογράφων που διαχώρισαν τη θέση τους, όμως το γεγονός αυτό δεν αναστρέφει τη συνολική εικόνα που παρουσίασε ο Τύπος.

Κλείνοντας την παρουσίαση της αρθρογραφικής δομής των εφημερίδων, θα ήθελα να προσθέσω μία παρατήρηση που, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αφορά τους αρθρογράφους.

Τα ευαίσθητα θέματα της πολιτικής επικαιρότητας και των εθνικών θεμάτων θα περίμενε κανείς να γράφονται αποκλειστικά από τους δημοσιογράφους ή τους σταθερούς αρθρογράφους της εκάστοτε εφημερίδας. Αυτό συμβαίνει κατά κύριο λόγο στον *Τύπο*, όπου το ποσοστό των άρθρων που έχουν γραφεί από δημοσιογράφους ή/και σταθερούς συνεργάτες ανήλθε σε 75%, στην *Ελευθεροτυπία*, με 65%, και στην *Καθημερινή*, με 60%. Αντίθετα, από περιστασιακούς εξωτερικούς συνεργάτες υπογράφονται τα σχετικά άρθρα σε ποσοστό 8% για τον *Τύπο*, 5% για την *Ελευθεροτυπία* και 4% για την *Καθημερινή*. Εκ διαμέτρου αντίθετη τακτική ακολουθεί το *Βήμα*, στο οποίο δημοσιεύονται κατά 47% άρθρα από δημοσιογράφους ή σταθερούς συνεργάτες, 29% από περιστασιακούς εξωτερικούς συνεργάτες και 13% από επώνυμους πολιτικούς. Η πολιτική της εφημερίδας να διατηρεί χαλαρή συνεργασία με μεγάλο αριθμό από εξωτερικούς συνεργάτες, που ανήκουν κυρίως στο χώρο της διανόησης και προσυπογράφουν τις απόψεις τους, παρέχει την ευχέρεια να παρουσιάζει ένα ευρύτατο φάσμα θεματογραφίας

37. Πρβλ. Σ. Βαλντέν, *όπ.π.*, σ. 283.

με εξειδικευμένες και τεκμηριωμένες αναλύσεις. Το γεγονός αυτό επιτρέπει στη σύνταξη της εφημερίδας αυτής να μην παίρνει ρητά θέση σε ακανθώδη ζητήματα, όπως π.χ. στην πολυκεντρική αντιμετώπιση του Μακεδονικού ζητήματος, όπου μόνο το 40% του συνόλου των άρθρων της εφημερίδας φέρει την υπογραφή ενός τακτικού συνεργάτη, ενώ τα υπόλοιπα είναι είτε ενυπόγραφες απόψεις πολιτικών και διανοουμένων είτε ανώνυμα κείμενα.

Τα άτομα που αρθρογραφούν σε όλες τις εξεταζόμενες εφημερίδες δεν ξεπερνούν συνολικά τα 100, ενώ οι δημοσιογράφοι και οι σταθεροί συνεργάτες ανήλθαν περίπου στους μισούς (55). Είναι αξιοσημείωτο το ότι για ένα τόσο σημαντικό και ευαίσθητο πρόβλημα εξωτερικής πολιτικής, που, εκτός από τον ενάμιση χρόνο που εξετάζει η έρευνα, εξακολουθεί να απασχολεί μέχρι σήμερα την εξωτερική μας πολιτική και να αποτελεί σταθερό θέμα της ειδησεογραφίας, οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης, στον Τύπο τουλάχιστον, είναι πολύ λίγοι. Όπως είναι φυσικό, κατά την πορεία των πολιτικών εξελίξεων, είναι αναπόφευκτο τα ίδια άτομα να επαναλαμβάνονται στην επιχειρηματολογία τους και να δημιουργούν στερεοτυπική αντιμετώπιση της επικαιρότητας.³⁸

7. ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΤΙΣ ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Η κατασκευή στερεοτυπικών αντιλήψεων, σχετικά με το Μακεδονικό, από τα έντυπα (αλλά και τα ηλεκτρονικά) ΜΜΕ είναι προφανές ότι αντλεί την προέλευσή της από παλαιότερες εμπειρίες και στερεότυπες αντιλήψεις των Ελλήνων πολιτών, αλλά και των ελληνικών κυβερνήσεων, σχετικά με τις γεωπολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές δυνατότητες της χώρας να διαδραματίσει κάποιον πρωτεύοντα ρόλο στις γοργά μεταβαλλόμενες συνθήκες των διεθνών σχέσεων. Εξάλλου, σημαντικό στοιχείο που βοηθά στην κατασκευή στερεοτυπικών στάσεων και αντιλήψεων αποτελούν οι απειλές που δέχεται η Ελλάδα όσον αφορά την εδαφική της ακεραιότητα, και ιδιαίτερα από την Τουρκία.

38. Σχετικά με αντιδράσεις και αντιπαραθέσεις επιστημονικών απόψεων με απόψεις επωνύμων αρθρογράφων και εφημερίδων, πρβλ. Π. Καζάκος, κ.ά., *όπ.π.*, σσ. 16, 25 και 29. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι πολλοί δημοσιογράφοι εργάζονται ταυτόχρονα σε διάφορα μέσα επικοινωνίας. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται ότι οι απόψεις τους ακούγονται και διαβάζονται πολλαπλά σε όλα σχεδόν τα ΜΜΕ.

Τα επιχειρήματα της αρθρογραφίας στον Τύπο σχετικά με το Μακεδονικό μπορούν να διαχωριστούν σε δύο μεγάλες ενότητες:

1. σε εκείνα που αφορούν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και το ρόλο της στην ΕΕ και στα Βαλκάνια, και
2. σε εκείνα που αναφέρονται στους χειρισμούς των κυβερνήσεων και αφορούν ζητήματα εσωτερικής πολιτικής.

7.1. Εξωτερική πολιτική

Κάθε φορά που η εξωτερική μας πολιτική δεν κατόρθωνε να επιτύχει τις επιδιώξεις της, ή οι παραχωρήσεις από πλευράς ΕΕ δεν ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες της Ελλάδας, η αρθρογραφία των κυριακάτικων φύλλων προέβαλλε ως αιτιολόγηση ότι η Ελλάδα έχει ιδιαίτερα προβλήματα, τα οποία δεν γίνονται κατανοητά από τους Ευρωπαίους εταίρους της. Η επωδός που συνοδεύει συνήθως τέτοιου είδους εκβάσεις των διαπραγματεύσεων συνοψίζεται στην άποψη ότι η χώρα μας είναι η μόνη χώρα της ΕΕ που βρίσκεται στα Βαλκάνια, δηλαδή είναι γεωγραφικά απομακρυσμένη από την Κεντρική Ευρώπη, ότι είναι η μόνη ορθόδοξη χώρα και η μόνη που υφίσταται απειλές για την εδαφική της ακεραιότητα. Γι' αυτό η χώρα μας θα πρέπει να απολαμβάνει ιδιαίτερης μεταχείρισης από τους εταίρους της. Το επιχείρημα αυτό απαντάται στο 79% των αναλυθέντων άρθρων, και συχνότερα στα άρθρα του *Τύπου της Κυριακής* (43%), λιγότερο συχνά στην *Καθημερινή* (24%), στην *Ελευθεροτυπία* (18%) και ακόμα λιγότερο στο *Βήμα* (15%).

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και μία άλλη στερεοτυπική άποψη, ότι τα κράτη-μέλη της ΕΕ δεν ενδιαφέρονται παρά μόνον για τα εκάστοτε εθνικά τους συμφέροντα και γι' αυτό δεν επιδεικνύουν καμία προθυμία να εγγυηθούν στην Ελλάδα την ασφάλεια των συνόρων της. Περίπου στα μισά (45,5%) από τα συνολικώς καταγεγραμμένα άρθρα υποστηρίζεται η θέση ότι κάθε κράτος της ΕΕ κοιτάζει μόνον το δικό του συμφέρον και δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την αρχή της αλληλεγγύης που ισχύει για όλα τα κράτη-μέλη της ΕΕ. Επίσης, σε περισσότερο από το ένα τρίτο (38%) του συνόλου των άρθρων δηλώνεται η πεποίθηση ότι η ΕΕ είναι απρόθυμη να δώσει εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Ακόμα και εμφανείς προσπάθειες των εταίρων μας στην ΕΕ να διασφαλίσουν και να καλύψουν τυχόν πραγματικό πρόβλημα ασφάλειας των συνόρων ανάμεσα στην

Ελλάδα και στην ΠΓΔΜ, π.χ. μέσω του «πακέτου Πινέρο», δεν έγιναν κατανοητές, πολλώ μάλλον δεν αξιοποιήθηκαν ως προτάσεις.³⁹

Ως παράδειγμα προβάλλονται οι διεκδικήσεις της Τουρκίας στο Αιγαίο, τη Θράκη, το Κυπριακό κ.λπ.. Δεν υπάρχει πολιτικό σχόλιο που να πραγματεύεται τις πολιτικές εξελίξεις στα Βαλκάνια και τις σχέσεις μας με την ΠΓΔΜ και να μην αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις και σε κάποιου είδους πραγματικές ή φανταστικές εδαφικές απειλές. Στο 87% των άρθρων αυτών προβάλλεται η θέση ότι η Ελλάδα απειλείται από τις επεκτατικές βλέψεις της Τουρκίας, η οποία συνιστά και την πραγματική απειλή για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Και πάλι ο *Τύπος της Κυριακής* προβάλλει αυτή τη θέση εντονότερα από τις υπόλοιπες εφημερίδες.

Είναι γεγονός ότι τα «εθνικά θέματα» δημιουργούν συναίνεση μεταξύ όλων των πολιτικών παρατάξεων και μεταξύ της εφημερίδας και του αναγνώστη, αφού έχουν πλέον κατασκευαστεί τόσο οι νοηματικοί κώδικες επικοινωνίας και οι λέξεις-κλειδιά, που συντηρούν τη σχέση αυτή, όσο και ένα κλίμα «εθνικής εγρήγορσης», που εύκολα μπορεί να μεταστραφεί σε κλίμα «εθνικού πανικού» που τροφοδοτείται μέσα από την ενημέρωση και συνάμα ανατροφοδοτεί τη θεματολογία των ΜΜΕ.

7.2. Εσωτερική πολιτική

Το γεγονός ότι πολλές φορές γίνεται υπερεκμετάλλευση των θεμάτων της εξωτερικής πολιτικής, για να αποπροσανατολιστεί το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης από τα θέματα της εσωτερικής πολιτικής, δεν αγνοείται από τα ΜΜΕ που κατά περιοδικά διαστήματα αλληλοκατηγορούνται για τέτοιου είδους «απόπειρες» και «λαθροχειρίες». Η άποψη ότι η εξωτερική πολιτική χρησιμοποιείται για να συγκαλύψει τα προβλήματα της εσωτερικής πολιτικής και για να οξύνει τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των κομμάτων αποτελεί ένα ακόμα μονότονα επαναλαμβανόμενο στερεότυπο που εμφανίζεται σταθερά, δηλαδή στο 81% της εξεταζόμενης αρθρο-

39. Πρβλ. Π. Ιωακεμίδης, «Μια νέα πολιτική για την περιοχή των Βαλκανίων», στο *Τα Βαλκάνια στην Ενωμένη Ευρώπη. Η συμβολή της Ελλάδας*, επιμ. Σ. Παπασηπλιόπουλος, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1995, σ. 79-80.

γραφίας. Όμως, παρ' όλες τις κομματικές αντιπαραθέσεις, η άποψη ότι για το χειρισμό των θεμάτων της εξωτερικής πολιτικής χρειάζεται απαραίτητος εθνική ομοψυχία υποστηρίζεται στο 67% του συνόλου των άρθρων.

Αντίθετα, όσοι πολιτικοί τόλμησαν να επιδείξουν τάσεις διαλλακτικότητας, μετριοπάθειας και διαθέσεις για διαπραγμάτευση των όρων που έθεσε η Ελλάδα για την αναγνώριση της ΠΓΔΜ, δηλαδή πολιτικές απόψεις που αποκλίνουν από το «πακέτο» των όρων αναγνώρισης,⁴⁰ χαρακτηρίστηκαν ως προδότες, και οι πράξεις τους ως «ενδοτική, μειοδοτική πολιτική», ως «ξεπούλημα μέρα με τη μέρα της πατρίδας μας» και άλλα ηχηρά παρόμοια.⁴¹ Βέβαια, η τακτική αυτή της αλληλοσυκοφάντησης δεν ξεκίνησε από τα ΜΜΕ, αλλά από τους ίδιους τους πολιτικούς και από εθνικιστικά στελέχη μέσα στα δύο μεγάλα κόμματα. Η αυτοκριτική και η ομολογία για τη χρήση δημαγωγικών μέσων από πλευράς των πολιτικών με σκοπό να επηρεάσουν την κοινή γνώμη γίνεται δημόσια παραδεκτή πολύ αργότερα, όταν τα περιθώρια ευελιξίας στους χειρισμούς του θέματος είχαν ήδη εξανημιστεί από το φανατισμό και τον καιροσκοπισμό.⁴²

40. Οι όροι για την αναγνώριση της πρώην Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας διατυπώθηκαν στη Σύσκεψη του Υπουργικού Συμβουλίου της 5ης Δεκεμβρίου 1991 και είναι συνοπτικά οι ακόλουθοι: Το νέο κράτος 1) να αλλάξει την ονομασία «Μακεδονία», η οποία έχει γεωγραφική και όχι εθνική υπόσταση, 2) να αναγνωρίσει ότι δεν έχει εδαφικές διεκδικήσεις εις βάρος της χώρας μας, και 3) να αναγνωρίσει ότι δεν υπάρχει στην Ελλάδα «μακεδονική μειονότητα». Πρβλ. Γ. Βαληνάκης και Σ. Ντάλης (επιμ.), *όπ.π.*, σ. 50-51 Μ. Παπακωνσταντίνου, *όπ.π.*, σ. 23" Θ. Τζόνος, *Το νομικό και πολιτικό καθεστώς των Σκοπίων*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994, σ. 113 κ.ε..

41. Πρβλ. *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, όπ.π.*, σ. 18.

42. Τρία χρόνια αργότερα, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1995, και από τη θέση του επίτιμου προέδρου της ΝΔ, ο τότε πρωθυπουργός κ. Μησοτάκης αποτολμά μια αποτίμηση των χειρισμών του Μακεδονικού ζητήματος και του δημόσιου λόγου και παραδέχεται ότι «η πρώτη και πιο σημαντική [αιτία] που δημιούργησε το πρόβλημα είναι η έλλειψη πολιτικού θάρρους, ειλικρίνειας και ρεαλισμού. Η ισχυρή τάση που έχουμε εδώ στην Ελλάδα για δημαγωγία, την οποία, ως το ποτέ καθαρά, πολλές φορές την αποζητεί και ο ίδιος ο ελληνικός λαός. Όταν σου ζητεί ο ψηφοφόρος το αδύνατο, προτιμά να ακούσει μια αόριστη απάντηση χωρίς δεσμεύσεις, από την κοφτή άρνηση». Επίσης, στο ίδιο κείμενο ομολογεί ότι «δυστυχώς στην εξέλιξη της υπόθεσης τα πράγματα ξέφυγαν από τα χέρια μου. Δημιουργήθηκε μια ανεξέλεγκτη δυναμική σε ένα λαό που επέδειξε για το συγκεκριμένο θέμα μεγάλη ευαισθησία. Σηκώθηκε ένα κύμα και μας σκέπασε. Η οριακή πλειοψηφία που είχα στη Βουλή, οδήγησε και στη δική μου αναποτελεσματικότητα. Από ένα

Τα ΜΜΕ ήρθαν να κλιμακώσουν την έξαρση και το ύφος των αντιπαραθέσεων. Εμπαιθείς χαρακτηρισμοί χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά (92%) στα εθνοκεντρικά άρθρα και κάνουν την εμφάνισή τους συχνότερα στις σελίδες του *Τύπου της Κυριακής* (27,3% του συνόλου των άρθρων της εφημερίδας) και σπανιότερα στην *Καθημερινή* (15%), στην *Ελευθεροτυπία* (14,4%) και στο *Βήμα* (9%).

Ένα άλλο στοιχείο της φορτισμένης παρουσίασης των γεγονότων αποτελεί η απαξιοτική χροιά στη χρήση της γλώσσας όταν αναφέρεται στην ονομασία του νέου κράτους. Υπονοούμενα, υπαινιγμοί, συνυποδηλώσεις, υποκοριστικά επιστρατεύονται για να δηλώσουν έμμεσα τη στάση της χώρας σχετικά με την ονομασία, αλλά και την άρνηση να αναγνωρίσει την υπόσταση του νέου κράτους και τη νομιμότητα του αιτήματος για εθνικό αυτοπροσδιορισμό και αυτοδιάθεση της πρώην Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, όπως ορίζεται από το Διεθνές Δίκαιο και αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα κάθε λαού. Το γειτονικό κράτος ονομάζεται πλέον απ' όλους - επίσημους και ανεπίσημους φορείς - «Τα Σκόπια» (περίπου 73% του συνόλου των άρθρων). Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Α. Ελεφάντης, «μία πόλη, τα Σκόπια, σύμφωνα με τους αυτόκλητους Έλληνες ανάδοχους δίνει το

σημείο και πέρα δεν ήμουν κύριος του παιχνιδιού, εξέλιξη για την οποία φέρω και ο ίδιος ευθύνη καθώς στην υπόθεση αυτή έπαιξαν ρόλο οι αλόγιστες προσωπικές φιλοδοξίες του κ. Σαμαρά, τον οποίο εγώ είχα επιλέξει για τη θέση του Υπουργού Εξωτερικών». Πρβλ. πρόλογο του κ. Μητσοτάκη στο βιβλίο του Θ. Σκυλακάκη, *ό.π.*, σ. 2 και 4. Επίσης, παρόμοιες απόψεις εκφράζει, μετά τη λήξη της θητείας του, και ο κ. Παπακωνσταντίνου, Υπουργός Εξωτερικών κατά την κρίσιμη περίοδο, και συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι «η διαφορά μας στο θέμα του ονόματος θα μπορούσε να βρει μια διέξοδο. Αν δεν έβρισκε, και η κοινοβουλευτική μας ομάδα είχε αντιρρήσεις, άλλη λύση εκτός από τις εκλογές δεν υπήρχε. Εκλογές όμως με εθνικό θέμα ως κύριο, θα ήταν επικίνδυνες. Ούτε και η κοινή μας γνώμη ήταν εύκολο να μεταλεισθεί, αφού εμείς οι ίδιοι οι πολιτικοί την είχαμε τροφοδοτήσει με ακραίες θέσεις που τις θεωρούσαμε «πατριωτικές», χωρίς να μας έχει δοθεί ποτέ η ευκαιρία -ή χωρίς να έχουμε το θάρρος- να εξηγήσουμε στο λαό μας πώς τα ελληνικά συμφέροντα θα ήταν δυνατόν να εξυπηρετηθούν καλύτερα». Πρβλ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 410.

ονομά της όχι μόνο στους δικούς της κατοίκους, αλλά σε όλον τον πληθυσμό της επικράτειας, πράγμα χωρίς προηγούμενο.⁴³

Εκτός αυτού, περίπου 17% των δημοσιευμάτων χρησιμοποιούν απαξιωτικούς και μειωτικούς χαρακτηρισμούς για την ονομασία, όπως π.χ. «το κρατίδιο των Σκοπίων», «ψευδοκράτος», «κράτος του Γκλιγκόρφ», για να απარიθμήσω τις πιο συχνές ονομασίες. Ό,τι έχει σχέση με το νεοσύστατο κράτος και ο,τιδήποτε συμβάλλει ως συστατικό στοιχείο στον προσδιορισμό του κράτους αυτού ονομάζεται πλέον, τόσο από τα ΜΜΕ όσο και από τα πολιτικά κόμματα και τους πολιτικούς, οι κάτοικοι «των Σκοπίων ή οι Σκοπιανοί», το κράτος, η κυβέρνηση, η οικονομία, οι εφημερίδες κ.λπ. «των Σκοπίων». Είναι γνωστό ότι η πολιτική και η ιδεολογία βασίζονται στη χρήση της γλώσσας και συχνά οι όροι και οι προσδιορισμοί αποκαλύπτουν τις ρητές ή κρυφές βλέψεις και επιδιώξεις των πολιτών και πολιτικών, που, στην περίπτωση αυτή όχι μόνον αρνούνται το δικαίωμα ύπαρξης αλλά προσπαθούν να παρατείνουν την κατάσταση αναπαρξίας και αφάνειας του κράτους αυτού. Η χρήση του όρου «κρατίδιο» ενέχει τη σημασία του ανυπόστατου, του ανύπαρκτου, του ασήμαντου που δεν του αρμόζει ο απαιτούμενος σεβασμός, ο οποίος οφείλεται στα άλλα κράτη. Μέχρι τώρα δεν έχει αποκληθεί «κρατίδιο» καμία χώρα με την οποία έχουμε καλές ή ουδέτερες σχέσεις ούτε κάποια χώρα μικρή σε έκταση ή σε πληθυσμό (π.χ., η Μάλτα ή το Λουξεμβούργο που είναι μικρότερα κράτη από την ΠΓΔΜ). Πολύ δε περισσότερο οι Έλληνες δεν θα ανέχονταν ποτέ να αποκληθεί η χώρα «κρατίδιο» από κανέναν. Είναι, λοιπόν, προφανής ο ρόλος των ΜΜΕ ως φορέων του δημόσιου λόγου που ορίζουν με συμβολικό τρόπο τον εθνικό «άλλο» και δημιουργούν ένα κλίμα εθνικού «άγχους», προκαταλήψεων και αδιεξόδων.⁴⁴ Η εθνοκεντρική και

43. Πρβλ. Α. Ελεφάντης, «Μακεδονικό: Από την εθνικιστική έξαρση στο περιθώριο», στο Α. Λιάκος, Α. Ελεφάντης, Α. Μανιτάκης, Δ. Παπαδημητρώπουλος, *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική Βαλκανική κρίση*, εκδόσεις *Ο Πολίτης*, Αθήνα, 1993, σ. 37. Ο Θ. Χριστοδουλίδης παρατηρεί σχετικά με την περίπτωση αυτή ότι «η αγλωσσία έχει ως συνέπεια την αδυναμία σκέψεως, έτσι και η στρεβλή χρήση των όρων οδηγεί σε εσφαλμένες σκέψεις», πρβλ. Θ. Χριστοδουλίδης, στο Π. Καζάκος κ.ά., *όπ.π.*, σ. 29.

44. Είναι ενδιαφέρον ότι την απαξιωτική χρήση της γλώσσας σε σχέση με την ΠΓΔΜ επισημαίνει και ένα σχόλιο σε άρθρο που εξετάστηκε στο δείγμα. Πρβλ. Παντελή Μπουκάλια, «Πολιτευόμενες λέξεις», *Καθημερινή* 4.10.1992, σ. 24. Επίσης, για το συμβολικό τρόπο που ορίζεται ο εθνικός «άλλος» πρβλ. Α. Ελεφάντης, *όπ.π.*, σ. 37-40, και Κύρκος Δοξιάδης, *Εθνικισμός, ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδόσεις Πλέθρο, Αθήνα, 1995, σ. 79-101.

δραματοποιημένη παρουσίαση των γεγονότων, αφενός, εγκαλεί παλαιές μνήμες εθνικού διχασμού και, αφετέρου, αποπειράται να κατασκευάσει νέες συλλογικότητες που ξεπερνούν τα όρια των γνωστών κοινωνικών διαιρέσεων και συνταυτίσεων, και συνεπώς δημιουργούν ένα νέο, ομοιογενές κοινό-αποδέκτη.

Η συμπαγής ιδεολογική ανάλυση που επιτεύχθηκε στην πολιτική της χώρας, αναφορικά με την αναγνώριση της ΠΓΔΜ, από όλα ανεξαιρέτως τα ΜΜΕ, αποτελεί εξαίρεση για τα δεδομένα της ελληνικής πολιτικής και ωθεί στη μονόπλευρη, υπέρμετρα συναισθηματικά φορτισμένη αξιολόγηση των συμβολικών αναπαραστάσεων του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου». Οι φοβίες για τις επερχόμενες κοινωνικές ανακατατάξεις, που επιβάλλουν η μακροχρόνια οικονομική κρίση, η πολιτική λιτότητας και η ανεργία, οδηγούν την κοινή γνώμη σε επιλογές που προβάλλουν την εθνική μοναδικότητα, τη μακραιώνη, αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια του έθνους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ως στοιχεία εθνικής αυταρέσκειας που δεν γίνονται κατανοητά ή, ακόμα χειρότερα, γίνονται αντικείμενα αμφισβήτησης ή/και διεκδίκησης από τα άλλα έθνη (π.χ. έννοια της Δημοκρατίας, τα ιδεώδη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού κ.ά.). Οι «άλλοι» αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα, έως και επιθετικότητα, που είτε οδηγεί σε φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας,⁴⁵ όταν πρόκειται για εθνικότητες που ζουν στη χώρα μας, είτε εκφράζεται με διαμαρτυρίες περί αδικίας των μεγάλων και ισχυρών κρατών ή συμμάχων απέναντι στα μικρά κράτη.

Η άποψη ότι η Ελλάδα είναι μονίμως αδικημένη και δεν μπορεί να βρει ποτέ διεθνώς «το δίκιο της», γιατί είναι μικρή και αδύναμη χώρα, είναι, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ένα άλλο, ευρύτατα διαδεδομένο κλισέ που καταγράφεται σε περισσότερα από το ένα τρίτο του συνόλου των άρθρων (35%). Από πλευράς εφημερίδων, η άποψη αυτή εμφανίζεται συχνότερα στον *Τύπο της Κυριακής* (45,5% του συνόλου των δημοσιευμάτων

45. Πρβλ. τα πορίσματα σχετικών ερευνών, όπως λ.χ. *Ευρωβαρόμετρο*, ειδικό τεύχος, «Ρατσισμός και ξενοφοβία», Νοέμβριος 1989, και Γ. Βούλγαρης, Δ. Δώδος, κ.ά., «Η πρόσληψη και αντιμετώπιση του 'άλλου' στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, τεύχος 5, σ. 81-100.

της εφημερίδας), έπεται η *Καθημερινή*, με 42,2%, ακολουθεί η *Ελευθεροτυπία*, με 27%, και τέλος έρχεται το *Βήμα*, με 23%.⁴⁶

Όσον αφορά τις ιστορικές καταβολές του ελληνικού έθνους και την αρραγή και αδιαμφισβήτητη συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, υπάρχει απόλυτη σύμπτωση στις πεποιθήσεις όλων των αρθρογράφων όλων των εφημερίδων. Η ελληνικότητα του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας αποδεικνύεται δια μέσου των αιώνων, το άστρο της Βεργίνας είναι αμιγώς ελληνικό σύμβολο και ο Μέγας Αλέξανδρος ήταν Έλληνας, διότι οι Μακεδόνες ήταν Έλληνες· αυτά είναι από τα πλέον συχνά επιχειρήματα που προβάλλονται για να αποδείξουν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Όσα άρθρα πραγματεύονται τα θέματα αυτά έχουν περισσότερο ιστορικό, περιγραφικό χαρακτήρα ή δίνουν απαντήσεις σε διαφορετικές απόψεις που εκφράστηκαν στο εξωτερικό και προβάλλουν επιστημονικά στοιχεία και ιστορικά τεκμήρια ή ερμηνείες για να εδραιώσουν τη θέση τους. Αυτού του είδους τα άρθρα ανήκουν στην κατηγορία των θεματικών και εξισοροπημένων και δημοσιεύθηκαν κατά τους πρώτους κυρίως μήνες που ξέσπασε η κρίση με την ΠΓΔΜ.

8. ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΟΝ ΞΕΝΟ ΤΥΠΟ ΚΑΙ ΑΥΤΟ-ΕΙΚΟΝΑ

Ένα άλλο θέμα που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η αντιμετώπιση από τους Έλληνες δημοσιογράφους δημοσιευμάτων του ξένου Τύπου που αφορούν την Ελλάδα και τις σχέσεις της με την ΕΕ και τα γειτονικά της κράτη. Είναι γεγονός ότι ο ξένος τύπος δημοσίευσε κατ' εξακολούθηση άρθρα με καθόλου κολακευτικά, έως προσβλητικά, σχόλια για την οικονομική πολιτική και το επίπεδο διαβίωσης της Ελλάδας, για τις πολιτικές επιλογές της σχετικά με τις διαδικασίες για την αναγνώριση του νέου κράτους,⁴⁷

46. Πολύ εύστοχα ο Θάνος Λίτοβατς παρατηρεί στο άρθρο του, *όπ.π.*, σ. 129, ότι «επειδή 'κατά βάθος' οι Έλληνες 'δισιοθάνονται' ότι δεν τα 'καταφέρνουν' με τον δημιουργικό εκσυγχρονισμό της χώρας, γι' αυτό γυρεύουν να βρουν (με φανταστικό τρόπο) κάποιον άλλο που να 'φταίει' γι' αυτό: τους Τούρκους, τους Εβραίους, τους Γερμανούς, τους Σλαβομακεδόνες κ.ά.».

47. Καθ' όλη την πορεία των διαπραγματεύσεων για την αναγνώριση της ΠΓΔΜ, αλλά ιδιαίτερα μετά τη σύνοδο στο Γκιμαράες (2.5.92), οι διαφωνίες ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία οδήγησαν τη δεύτερη σε πρωτοφανή κατά μέτωπο επίθεση μέσω του Τύπου. «Ομοβροντία αρνητικών δημοσιευμάτων του

μέχρι για τις «κακές» συνθήκες των πολιτών και των πολιτικών της. Η στάση αυτή εντάθηκε με τη γενικότερη δυσφορία και ασάφεια που επικρατούσε σε ένα τμήμα της κοινής γνώμης στην Ευρώπη, λόγω της επικείμενης υπογραφής της συνθήκης του Maastricht και του αρνητικού δημοψηφίσματος της Δανίας.

Η Ελλάδα με την ρητορικά αντιφατική πολιτική της ως προς την ΕΕ, με τα εσωτερικά προβλήματά της, αλλά και με τις επιλογές της στη βαλκανική κρίση, ξαφνικά συγκέντρωσε όλα εκείνα τα γνωρίσματα που θα επέτρεπαν να χαρακτηριστεί ως μαύρο πρόβατο, αποδιοπομπαίος τράγος, παράδειγμα προς αποφυγήν κ.ά., και προσέφερε το έναυσμα για να συντονίσει ο ευρωπαϊκός Τύπος τα πυρά του εναντίον της και να εκφράσει τις αμφιβολίες και τους φόβους του για τη μελλοντική έκβαση της ΕΕ. Επιπλέον, κατά την περίοδο αυτή, είδαν το φως της δημοσιότητας άρθρα με σωρεία από ανακρίβειες και παραποιήσεις ιστορικών δεδομένων και πηγών σχετικά με την ελληνικότητα της Μακεδονίας, τη σύνθεση των εθνοτήτων στη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και στην επικράτεια του νέου κράτους και του μακεδονικού πολιτισμού, που, όπως είναι φυσικό, ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων από πλευράς δημοσιογράφων και εξόργισαν την ελληνική κοινή γνώμη.

Οι Έλληνες δημοσιογράφοι αντιμετώπισαν στην πλειονότητά τους τους ξένους συναδέλφους τους με την ίδια λογική της απομόνωσης που τόσο καιρό εφάρμοζαν οι ίδιοι όταν κατασκεύαζαν λεκτικά ή νοηματικά στερεότυπα και προκαταλήψεις για να διευκολύνουν την καθημερινή επικοινωνία με τους αναγνώστες. Το γεγονός ότι οι ξένοι συνάδελφοί τους χρησιμοποιούν το ίδιο επιλεκτικά τις πληροφορίες τους και δραματοποιούν ή προσωποποιούν με την ίδια ευκολία και επιπολαιότητα την επικαιρότητα, κάνουν δηλαδή χρήση της ίδιας «ζαβολιάς» και των «σημαδεμένων χαρτιών» που μετέρχονται οι ίδιοι χωρίς να αναλογιστούν ποτέ τις συνέπειες, ώθησε πολλούς Έλληνες σε αντίστοιχα άρθρα με αρνητικότερους ή προσβλητικούς χαρακτηρισμούς. Φυσικά, η «βεντέτα», στην καλύτερη περίπτωση, δεν οδηγεί πουθενά,

συνόλου σχεδόν του βρετανικού Τύπου στις 11.5.92 στη διάρκεια συνάντησης του συμβουλίου Υπουργών Εξωτερικών στις Βρυξέλλες κλιμάκωσαν την πίεση εναντίον της Αθήνας: ενορχήστρωσαν κλίμα πίεσεων υπέρ της άμεσης αναγνώρισης των Σκοπίων...», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, ό.π., σ. 17.*

παρά στην περαιτέρω διεθνή δυσφήμιση της χώρας, δεδομένου ότι από την επικοινωνία του είδους αυτού εκλείπει τελείως η ψυχραιμία, ο αλληλοσεβασμός και τα ορθολογικά επιχειρήματα και φυσικά η δημοσιογραφική δεοντολογία. Περίπου 90% των δημοσιευμάτων που σχολίασαν τις απόψεις ξένων εντύπων για την Ελλάδα θεώρησαν ότι ο Τύπος υιοθετεί εν γένει ανθελληνική στάση, ότι η επιχειρηματολογία που εκφράζεται είναι μονομερής εναντίον της Ελλάδας και ότι παραποιούνται ηθελημένα τα γεγονότα. Δηλαδή, κατηγορούν τους ξένους συναδέλφους τους ότι παραβαίνουν τον κώδικα δημοσιογραφικής δεοντολογίας και ότι μετέρχονται τα ίδια «όπλα» με τα οποία πολλές φορές οι ίδιοι ασκούν τη δική τους επιρροή στην κοινή γνώμη.

9. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80, αλλά πολύ πιο συστηματικά και με μεγαλύτερη συνέπεια από τις αρχές της δεκαετίας του '90, η Ελλάδα ακολουθεί μία πολιτική ενσωμάτωσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), η οποία απαιτεί τον εκσυγχρονισμό των οικονομικών και πολιτικών δομών της χώρας μέσα σε τακτά χρονικά περιθώρια. Η πολιτική αυτή, παρ' όλες τις ρητορείες, παλιωδίες και τις κατά καιρούς δυσφορίες, τηρείται τα τελευταία χρόνια με συνέπεια από όλες τις κυβερνήσεις, τουλάχιστον όσον αφορά τα μέτρα για την οικονομική σύγκλιση. Η επιλογή έχει γίνει αποδεκτή όχι μόνον από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, αλλά και από την πλειονότητα του ελληνικού λαού και υποστηρίζεται στο χώρο του Τύπου από την πλειοψηφία των εφημερίδων.

Μολοντί η αποδοχή της συμπίεσης της χώρας με τις επιλογές και τους ρυθμούς ανάπτυξης των υπολοίπων κρατών-μελών της ΕΕ έχει σχεδόν καθολική απήχηση, η διαδικασία «προσαρμογής» εμφανίζεται επίπονη, δύσκολη και μέχρι στιγμής παρουσιάζει χαμηλό βαθμό επιτυχίας. Ίσως είναι αναπόφευκτο η πορεία αυτή να προσλαμβάνει αμυντικές μορφές, που αναπέμπουν σε κοινωνίες που προσπαθούν, αφενός, να εκσυγχρονιστούν και να διεκδικήσουν μία ανταγωνιστική θέση μέσα στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και πολιτικής ισχύος και, αφετέρου, να εξισορροπήσουν κοινωνικά και πολιτισμικά ανάμεσα στις ριζικές αλλαγές και ανακατατάξεις, που επιφέρει η νεωτερικότητα, και στην απειλούμενη αξιοπρέπειά τους, που διασφαλίζει η παράδοση. Η εμμονή στην παράδοση,

στην ιδεατή πολιτισμική αυθεντικότητα ή καθαρότητα και οι προσπάθειες διαφύλαξης της αποτελούν, λοιπόν, διαφορετικές εκφάνσεις αντίδρασης στις επιταγές του εκσυγχρονισμού και στην αναπόφευκτη συμμόρφωση προς τους κανόνες και τα πολιτισμικά πρότυπα της Δύσης.⁴⁸

Η οικονομική κρίση, η κρίση των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, η αναγκαιότητα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού των πρακτικών πολλών τομέων της κρατικής πολιτικής και, κυρίως, η ανακοπή των γρήγορων ρυθμών κοινωνικής ανέλιξης της προηγούμενης δεκαετίας, δημιουργούν τάσεις ανασφάλειας και φόβου μπροστά στις συνέπειες της ενσωμάτωσης στην ΕΕ και του εξορθολογισμού του συστήματος, που εκλαμβάνονται ως απειλητικές προοπτικές για τη μέχρι τώρα κοινωνική διαστρωμάτωση της χώρας. Αυτός είναι, κυρίως, ο λόγος που συγκρίσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και στα υπόλοιπα κράτη-μέλη της ΕΕ, όσον αφορά τις λειτουργίες του κράτους και την ποιότητα ζωής, δημιουργούν αισθήματα εθνικής κατωτερότητας και μειονεξίας, τα οποία πολλές φορές διατυπώνονται με την αρνητική τους πλευρά, δηλαδή με την απόρριψη του άλλου και με την αναγόρευση των εθνικών μειονεκτημάτων σε στοιχεία πρωτοτυπίας, λεβεντιάς, μαγκιάς ή απελευθέρωσης από τους καταναγκασμούς της καθημερινότητας.

Η αναζωπύρωση εθνοκεντρικών στάσεων και απόψεων με αφορμή το Μακεδονικό, καθώς και η κατασκευή στερεοτυπικών αντιλήψεων εμφανίστηκαν την κατάλληλη στιγμή για να βαθύνουν το χάσμα μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Γι' αυτό, οι αντιδράσεις των πολιτών, ενώ στην ουσία δεν αμφισβητούν τα πλεονεκτήματα της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΕ, εκφράζονται δυσμενώς όσον αφορά τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται η ένταξη. Η αντιφατική αυτή σχέση επιζητά συχνά τη μεγαλόστομη ρητορεία για να καλύψει τα θεσμικά και ιδεολογικά κενά που χωρίζουν την ελληνική κοινωνία από εκείνη των Ευρωπαίων εταίρων. Τα μέσα, και ιδίως ορισμένα ηλεκτρονικά ΜΜΕ, προσφέρουν βερμπαλιστική διέξοδο στην αμφίθυμη αυτή στάση και συχνά, για λόγους αύξησης της αναγνωσιμότητας ή της θεαματικότητας, την προβάλλουν υπέρμετρα.

Μετά την απελευθέρωση από το κρατικό μονοπώλιο, είναι η πρώτη φορά που τα νεότευκτα ιδιωτικά ΜΜΕ της χώρας μπορούν

48. Πβλ. C. Tsoucalas, *όπ.π.*, σ. 62.

να συνειδητοποιήσουν και να «απολαύσουν» τη δύναμη της εξουσίας τους, σ' ένα κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα που προκαλεί πάνδημη αγωνία. Η παρεμβολή τους στη μεταστροφή των συνειδήσεων, η παρέμβασή τους στη συγκρότηση κωδίκων επικοινωνίας και στερεοτύπων, που χαρακτηρίζουν με συμβολικό τρόπο τον εθνικό «εαυτό» και τον εθνικό «άλλο», καθώς και η επίδρασή τους στην καλλιέργεια ενός κλίματος διαρκούς «εθνικού άγχους» είναι προφανής. Τίποτα δεν διαφεύγει από την αρπάγη της εμπορευματοποίησης, ούτε καν η πληροφόρηση για τα ευαίσθητα εθνικά θέματα. Γιατί να αποτελεί εξαίρεση η εθνική μας υπόσταση, ή το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, ή η δυνατότητα διατύπωσης και αποδοχής ορθολογικών επιχειρημάτων; Ας ελπίσουμε ότι στο μέλλον θα επικρατήσει περισσότερη σύνεση και μέτρο στην παρουσίαση και στους χειρισμούς των εθνικών θεμάτων για να μην οδηγηθούμε ξανά σε αδιέξοδες και ταπεινωτικές καταστάσεις, για τις οποίες, όπως φάνηκε και από την ανάλυση του λόγου του κυριακάτικου αθηναϊκού Τύπου, ευθύνη φέρουν σε μεγάλο βαθμό και τα ΜΜΕ.

Παράρτημα Πινάκων και Διαγραμμάτων

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

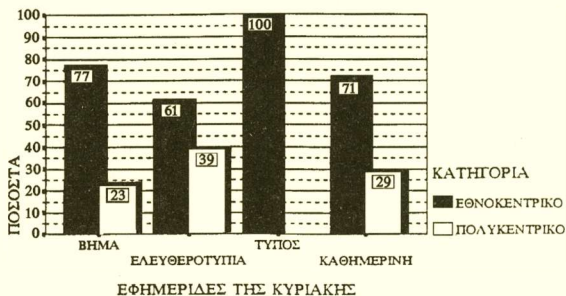
Ποσοστιαία κατανομή μεγέθους, θεματικού πλαισίου, θεματικής κατηγορίας άρθρων ανά εφημερίδα

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ					
ΑΡΘΡΟ-ΓΡΑΦΙΑ	Βήμα της Κυριακής	Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία	Τύπος της Κυριακής	Καθημερινή	Σύνολο
Αριθμός	79	90	99	66	334
Λητμοσιμμάτων %	23,7	26,9	29,6	19,8	100,0
Μικρό άρθρο	7,6	17,8	10,1	21,2	13,8
Μεσαίο άρθρο	44,3	54,4	32,3	53,0	45,2
Μεγάλο άρθρο	48,1	27,8	57,6	25,7	41,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Επεισοδιακό	53,2	74,4	74,7	56,1	65,9
Θεματικό	46,8	25,6	25,3	43,9	34,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Θεσο-κεντρικό	10,2	37,8	9,1	19,7	19,2
Προσωπο-κεντρικό	3,8	16,7	11,1	1,5	9,0
Δραματο-ποιητικό	46,8	33,8	61,6	43,9	47,0
Εξισορρο-πημένο	39,2	12,2	18,2	34,9	24,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Εθνο-κεντρικό	77,2	61,1	100,0	71,2	78,4
Πολυ-κεντρικό	22,8	38,9	-	28,8	21,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Εθνο-κεντρικό	23,3	21,0	37,8	17,9	100,0
Πολυ-κεντρικό	25,0	48,6	-	26,4	100,0

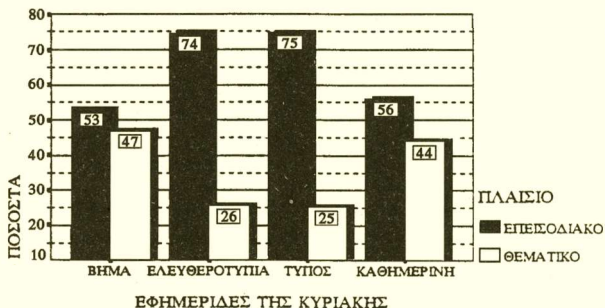
ΠΙΝΑΚΑΣ 2
*Ποσοστιαία κατανομή εθνοκεντρικών και πολυκεντρικών άρθρων
κατά θεματικό πλαίσιο*

Εφημερίδες	Εθνοκεντρικό			Πολυκεντρικό		
	Επεισο- διακό	Θεμα- τικό	Σύνολο	Επεισο- διακό	Θεμα- τικό	Σύνολο
<i>Το Βήμα της Κυριακής</i>	59,0	41,0	100,0	33,3	66,7	100,0
<i>Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία</i>	89,1	10,9	100,0	51,4	48,6	100,0
<i>Τύπος της Κυριακής</i>	74,7	25,3	100,0	-	-	100,0
<i>Η Καθημερινή</i>	57,4	42,6	100,0	52,6	47,4	100,0
Σύνολο	71,0	29,0	100,0	47,2	52,8	100,0

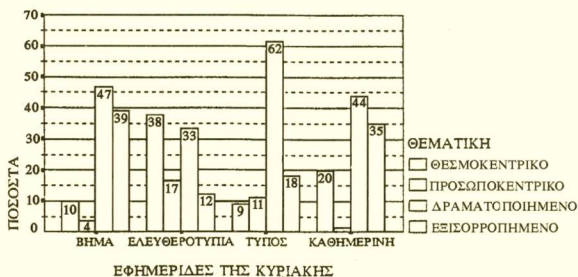
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Κατηγορία άρθρων ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: Θεματικό πλαίσιο άρθρων ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: Θεματικό κέντρο βάρους άρθρων ανά εφημερίδα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allport, Gordon, *Die Natur des Vorurteils*, Kippenheuer & Witsch, Koeln, 1971.
- Αρμενιάκης, Α., Γκοτσόπουλος, Θ., Δεμερτζής, Ν., Παναγιωτοπούλου, Ρ., Χαράλαμπος, Δ., «Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο. Το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991 - Απριλίου 1993», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (βλ. ανά χείρας τεύχος).
- Βαληνάκης, Γιάννης και Σωτήρης Ντάλης (επιμ.), *Το ζήτημα των Σκοπίων. Απόπειρες για αναγνώριση και η ελληνική στάση. Επίσημα κείμενα 1990-1994*, εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, 1994.
- Βαλντέν, Σ., *Μακεδονικό και Βαλκάνια 1991-1994*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Βαλντέν, Σ., «Εθνικισμός και εσωτερική πολιτική: Μακεδονικό και Βορειοηπειρωτικό στη μεταπολεμική κομματική διαμάχη», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο, Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός*, 21 και 22.1.1994, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1995, σ. 253-286.
- Bennet, Toni, «Media, 'Reality', Signification», στο *Culture, Society and the Media*, ed. by M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran, J. Woolacott, Methuen, London, 1982, σ. 287-308.
- Βούλγαρης, Γ., Λώδος, Δ., Καφετζής, Π., Λυριντζής, Χ., Μιχαλοπούλου, Κ., Νικολακόπουλος, Η., Σπουρδαλάκης, Μ., Τσουκαλάς, Κ., «Η πρόσληψη και αντιμετώπιση του 'άλλου' στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 5, 1995, σ. 81-100.
- Chouliaras, Yiorgos, «Culture in the New Europe», στο *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, ed. by Harry J. Psomiades and Stavros B. Thomadakis, Pella Publishing, New York, 1993, σ. 79-124.
- Curran, James, «Communications, Power and Social Order», στο *Culture, Society and the Media*, ed. by M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran, J. Woolacott, Methuen, London, 1982, σ. 202-235.
- Δοξιάδης, Κύρκος, *Εθνικισμός, ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 1995.
- Ελεφάντης, Άγγελος, «Μακεδονικό: Από την εθνικιστική έξαρση στο περιθώριο», στο Α. Λιάκος, Α. Ελεφάντης, Α. Μανιτάκης και Δ. Παπαδημητρώπουλος, *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική Βαλκανική πολιτική*, εκδόσεις Πολίτης, Αθήνα, 1993, σ. 31-62.
- Ευρωβαρόμετρο*, Ειδικό τεύχος, «Ρατσισμός και ξενοφοβία», Βρυξέλλες, Νοέμβριος, 1989.
- Fuchs, Dieter, J. Gerhards, E. Roller, «Wir und die Anderen», στο *Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie*, 1993, τόμ. 45, No. 2, σ. 238-253.
- Heller, Agnes, *Alltag und Geschichte*, Luchterhand Verlag, Neuwied, 1970.
- Ηρακλειδής, Αλέξης, «Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις διεθνείς σχέσεις», στο *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', χρόνος 18ος, τεύχος 54, Ιανουάριος - Μάρτιος, 1995, σ. 27-35.
- Iyengar, S., *Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1991.

- Ιωακεμίδης, Π., «Μία νέα πολιτική για την περιοχή των Βαλκανίων», στο *Ta Balkánia στην Ενωμένη Ευρώπη. Η συμβολή της Ελλάδας*, επιμ. Σ. Παπασηλιόπουλος, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1995, σ. 77-84.
- Ιωάννου, Κ., *Το ζήτημα της αναγνώρισης των Σκοπίων*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα, 1994.
- Καζάκος, Π., Τσοούκαλης, Α., Χριστοδουλίδης, Θ., Σωμερίτης, Ρ., Λουκάκος, Π., Ροζάκης, Χρ., Φατούρος, Α., Ιωακεμίδης, Π., *Η Ελληνική κοινωνία μπροστά στις Βαλκανικές εξελίξεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1992.
- Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αφιέρωμα: Σκόπια, η περιπέτεια ενός ονόματος, 28.4.1996.
- Καστελάν, Ζ., *Η ιστορία των Βαλκανίων. 14ος - 20ός αιώνας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1991.
- Katz, Daniel and Kenneth Braly, «Racial Stereotypes of one hundred College Students», στο *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 28, 1993, σ. 280-290.
- Κατσούλης, Η., «Το 'ανθρώπινο κεφάλαιο' στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική 'αμυντική κοινωνία' μπροστά στην πρόκληση του 2000», στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, επιμ. Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης, Π. Καζάκος, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σ. 35-47.
- Kellas, James G., *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, MacMillan, London, 1994.
- Κολιόπουλος, Ι., *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, τόμοι α' και β', εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Κομνηνού, Μ., «Κρίση του τύπου-κρίση εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης 11.1989», στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, επιμ. Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 289-306.
- Κοππά, Μ., *Μία Εύθραυστη Δημοκρατία*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Κωνσταντοπούλου, Χριστίνα, «Δημοσιογραφικές αρχές και αξίες. Η ιδεολογία ενός επαγγέλματος», στο *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχος 6, Ιανουάριος, 1992, σ. 213-254.
- Λεάνδρος, Νίκος, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα, 1992.
- Λίποβιτς, Θάνος, «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού», στο *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εισαγωγή, επιμέλεια Νίκος Δεμερτζής, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ. 115-132.
- Lippmann, Walter, *Κοινή Γνώμη*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1988.
- Luhmann, Niklas, *Die Realitaet der Massenmedien*, 2. erweiterte Auflage, West-deutscher Verlag, Opladen, 1996.
- Lyrintzis, Christos, «PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment», στο *Greece 1981-89. The Populist Decade*, ed. by Richard Clogg, St. Martin's Press, New York, 1993, σ. 26-46.
- McLeod, J.M., Kosicki, G.M. and Pan, Z., «On Understanding and Misunderstanding Media Effects», στο *Mass Media and Society*, ed. by Curran, J. and Gurevirch M., Edward Arnold, London, 1991, σ. 235-266.
- McQuail, Dennis, *Mass Communication Theory. An Introduction*, 3rd edition, SAGE Publications, London, 1994.

- Merten, Klaus, «Evolution der Kommunikation», στο K. Merten, S.J. Schmidt, S. Weischenberg (Hrsg.), *Die Wirklichkeit der Medien*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1994, σ. 61-93.
- Μπαλιμπάρ, Ε. και Βαλλερστάιν, Ι., *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι Διφορούμενες Ταυτότητες*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.
- Oakes, Penelope J., S. Alexander Haslam and John C. Turner, *Stereotyping and Social Reality*, Blackwell, Oxford, 1994.
- Παναγιωτοπούλου, Ρόη, «Από το κρατικό μονοπώλιο στο ιδιωτικό ολιγοπώλιο και από τους πολίτες στους θεατές: Πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας», στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Ε΄ Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, 23-26.11.94, Αθήνα, 1996, σ. 521-532.
- Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Το ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1994.
- Πάσχος, Γιώργος και Θεοδορίδης, Πέτρος, «Εθνική ταυτότητα - Ξενοφοβία και ΜΜΕ: παλιά και νέα προβλήματα», στο *Ο Πολίτης, δεκαπενθήμερος*, τεύχος 8, 30.6.1995, σ. 18-22.
- Pesmazoglou, S., «The 1980s in the Looking-Glass: PASOK and the Media», στο *Greece, 1981-89, The Populist Decade*, ed. by Richard Clogg, MacMillan, London, 1993, σ. 100-107.
- Quasthoff, Uta, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse*, Athenaeum Verlag, Frankfurt am Main, 1973.
- Richter, M.N. «The Conceptual Mechanism of Stereotyping», στο *American Sociological Review*, vol. 21, 1956, σ. 569-571.
- Schwarzmantel, John, *Socialism and the Idea of the Nation*, Harvester - Wheatsheaf, London, 1991.
- Σεραφεινίδου, Μελίνα, «Τα ειδησεογραφικά μηνύματα ως προϊόντα γραφειοκρατικών δομών», στο *Ο Πολίτης*, τεύχος 110, Ιανουάριος 1991, σ. 48-56, και τεύχος 111, Μάρτιος 1991, σ. 38-44.
- Σκυλακάκης, Θ., *Το όνομα της Μακεδονίας*, εκδόσεις Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1995.
- Τάρκας, Αλέξανδρος, *Αθήνα - Σκόπια. Πίσω από τις κλειστές πόρτες*, εκδόσεις Λαβύρινθος, Αθήνα, 1995.
- Τζώνος, Θ., *Το νομικό και πολιτικό καθεστώς των Σκοπίων*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994.
- Thual, Francois, *Les conflits identitaires*, edition Ellipse, Paris, 1995.
- Τσαγκαρουσιάνου, Ρόζα, «Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες», στο *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εισαγωγή, επιμέλεια Νίκος Δεμερτζής, εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σ. 329-349.
- Tsoucalas, Constantine, «Greek National Identity in an Integrated Europe and a Changing World Order», στο *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, ed. by Harry J. Psomiades and Stavros, B. Thomadakis, Pella Publishing, New York, 1993, σ. 57-78, (ελληνική μετάφραση, στο Τσουκαλάς, Κ., *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία, κείμενα 1969-1996*, επιμ. Π. Καφετζής, τόμος β΄, 1996, σ. 255-290).
- Ψυχογιός, Δημήτρης, *Το αβέβαιο μέλλον του Αθηναϊκού Τύπου*, εκδόσεις Δίαυλος, Αθήνα, 1992.